

*A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között**

TAKÁCS MIKLÓS

1) A Bácska, Bánság és a Szerémség középkori régészete a két világháború közötti időszakban

Ha az eseménytörténetet szigorúan jogtörténeti szempontból szemléljük, a vajdasági régészet kiindulópontjának 1920. június 4-ét, a trianoni békeszerződés aláírásának a napját kellene tekintenünk. Az események gyakorlati menete alapján azonban inkább az uralomváltás tényleges időpontjára, tehát 1918. novemberére érdemes figyelni. Azon hetekre tehát, amikor az I. világháború végén, a balkáni frontot áttörő szerb-francia haderő a Kárpát-medence déli harmadára bevonult. A katonai helyzet átalakulását pedig az 1918. november 25-én, Újvidéken (sz./h.: Novi Sad) megrendezett ún. nagy népgyűlés (sz./h.: Velika Narodna Skupština Srba Bunjevaca i ostalih Slovena u Bačkoj, Banatu i Baranji) volt hivatott szentesíteni.¹ Mind a királyi, mind pedig a titói Jugoszlávia történetírása ezen időpontot kezelte a Vajdaság születéseként, mondani sem kell, aktuálpolitikától egyáltalán nem mentes szempontok alapján. Dolgozatunk témájától távol vezetne e gyűlés jellegének, a megjelent küldöttek etnikai összetételének a mégoly rövid jellemzése is.

A régészet tudománytörténete szemszögéből nézve a fentebb vizsgált kérdés irreleváns. A két időpont között ugyanis az adott régióban nem folyt olyan feltárás, amelynek besorolása esetleg nehézséget okozhatna. Csak egy sajátos összegzőmunka eredményei maradtak fenn a szakkönyvtárakban: könyvek-brosúrák formájában. A

* E tanulmány egy előkészületben levő, hosszabb munka „Az észak balkáni térség középkori régészete. Tudománytörténeti áttekintés.” c. mű három fejezete.

1. Az I. világháború végső heteinek katonai eseményeit újvidéki szemszögéből ismerteti nagy részletességgel, bár egyáltalán nem elfogulatlanul: KIRILOVIĆ, Dim.(itrije): Novi Sad u danima oslobođenja. In: *Spomenica grada Novog Sada*. Sremski Karlovci 1933. 168-177. Kirilović adatai szerint a szerb hadsereg a pravoszláv Szt. Demeter-napon, azaz a Gergely-naptár szerinti november 8-án vonult be Újvidékre, katonai ellenállásba nem ütközve.

párizsi békét előkészítő testületek számára mind a magyar,² mind pedig a szerb fél³ olyan összefoglalásokat állított össze, amelyek vagy a területi integritás fenntartása, vagy a történelmi Magyarország szétdarabolása mellett hoztak fel gazdasági, népességi, illetve történeti érveket. A két világháború közötti, vajdasági középorkutatásra a győztes fél, tehát a szerb tudományosság álláspontjai gyakoroltak nagyobb hatást. Éppen ezért érdemes megjegyezni, hogy a hivatkozott összefoglalások a tudományos objektivitás minimális feltételeit sem teljesítik. Hangnemükre az agresszív elfogultság jellemző, érvelésükben pedig nem idegenkednek a hamisítástól, azaz a források tendenciózus értelmezésétől sem.

Az I. világháború végén lezajlott uralomváltás után jelentős visszaesés következett be a vizsgált tájegység régészeti kutatásában.⁴ A folyamatosság megszakadt: az 1918 előtt megalakult tudományos műhelyek vagy az újonnan meghúzott határokon kívül kerültek, vagy pedig megszűntek. Az első esetre a temesvári (r.: Timișoara) Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat⁵ a példa, a másodikra a zombori (sz./h.: Sombor) székhelyű Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat. A zombori társulat tevékenysége ugyanis egészen 1936-os újjraalapításáig szünetelt, múzeumának anyagát különböző magánszemélyek őrizték.⁶ Így, a két világháború közötti időszakban csak az újvidéki Történelmi Társulat, illetve a Szerb Matica Múzeuma szervezésében folyhatott leletgyűjtés és leletközlés, szórványosan. E korszakhoz kapcsolódik például öt fejesgyűrű közgyűjteménybe kerülése a szerémségi Donji Petrovci-ből.⁷ A közölt darabok száma szépen tükrözi a közgyűjteménybe került középkori leletek számát. A vizsgált korban csak Vojkáról, egy szerémségi avar temető területéről kerültek múzeumba nagyobb tételben leletek – jellemző módon ezek is a belgrádi Nemzeti Múzeumba (korabeli nevén Pál Régenherceg Múzeumába) jutottak. Dícséretes módon igen hamar, még 1937-ben és 1941-ben közlemény is megjelent róluk, a niederleli tanok teljes elfogadása jegyében.⁸ Íróik, Djordje Mano-Zisi és Mihajlo Purković oly módon érveltek, hogy a nomád avarok letelepedett életmódra képtelenek voltak. Így csak a szláv alattvalóik képezhették az ékszereiket és egyéb anyagi javukat létre hozó „termelő elemet”.⁹

A középkori régészet kibontakozását a két világháború közti időszakban egy szemléletbeli negatívum hátráltatta leginkább. A fenti két intézmény tagjai ugyanis csak a

2. KARÁCSONYI 1919.

3. CVIJIC–RADONIĆ et al. 1919; RADONITCH 1919; STANOJEVIĆ 1919.

4. Áttételesen elismeri ezt a régészeti tevékenység tudománytörténetét más szempontok alapján elemző: MILOŠEVIĆ P. 1982-1983. 24 is.

5. Történetét feldolgozta: BUDAY 1893. 151. Ismereteink szerint még senki sem elemezte a temesvári székhelyű Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum gyűjtőtevékenységét azokon a területeken, amelyek 1918 után Jugoszláviához kerültek. Fontos támpontokat tartalmaz: TÓTH 1995. 227

6. BODOR 1982-1983. 13-14.

7. STANOJEV 1989. 44.

8. MANO-ZISI 1937. 265-275; MANO-ZISI–PURKOVIĆ 1941. 72.

9. MANO-ZISI–PURKOVIĆ 1941. 72.

szerb régiségek iránt érdeklődtek, igen éles időhatárként kezelve az 1690-es szerb bevándorlást, amikor a területen a szerb egyházi hierarchia is megjelent.¹⁰ Az ettől korábbi eseményeket pedig egy sajátos, és nem sok érdeklődésre méltó előtörténetként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.¹¹ E szemléletből következik, hogy a tájegység koraközépkori anyagi kultúrájának egyetlen, 1939-ben megjelentetett összefoglalásában Borislav Jankulov csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott hivatkozni.¹² Középkori leletgyűjtést végző szakemberként csak néhány olyan, nem szerb nemzetiségű, vajdasági kutató említhető, aki a fentebb vázolt, egyoldalú felfogást nem vallotta. E régészek csoportjába tartozott Rudolf R. Schmidt.¹³ Ő a bécsi Kriegsarchiv térképei alapján vizsgálta a történeti Délmagyarország több várát, legrészletesebben Péterváradot.¹⁴ Sőt ugyanő és Djurdje Bošković összeállította a szerémségi, bácskai, bánsági és délbaranyai várak katalógusát is. E munka – az írott források ismeretében mutatkozó hiányosságok ellenére is – alapvető jelentőségű. Annak következtében, hogy Rudolf R. Schmidt számos vár XVII–XVIII. századi alaprajzi felmérését is közzé tette.¹⁵

A korszak kutatásához hozzátartozik az is, hogy az újvidéki intézményektől függetlenül tevékenykedett a két világháború közötti időszakban több lelkes amatőr régész. Legjelentősebb közülük minden kétségen felül egy zombori jogász, dr. Frey Imre, valamint Szasszer János homokrévi (sz.: Mokrin) tanító. Frey Imre elsősorban a numizmatika és a római kori régiségek iránt érdeklődött.¹⁶ Neki köszönhető, hogy a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Múzeumának a leletanyaga az impériumváltás zavaros korszakában nem kallódott el. Szasszer János nevét pedig a magyarországi szakmai közvélemény László Gyula nyomán általában a homokrévi avar temető feltárójaként ismeri.¹⁷ De ugyanő összegyűjtött több, állítólag szintén homokrévi származású, X–XI. századi ékszert is.¹⁸

*2.) A középkori régészet a Kárpát-medence déli harmadában,
az 1941 és 1944 közötti időszakban*

Más és más sorsra jutott a vizsgált tájegység három régiója 1941 áprilisában, amikor – a náci Németország támadásának következtében – a királyi Jugoszlávia alkotó elemeire hullott szét. Bácska területe visszakerült Magyarországhoz, a Szerémséget – az

10. Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívnak szánt monográfiája. E mű első kötete (POPOVIĆ 1939) ugyanis az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

11. Ld. pl. GRUJIĆ 1939. 330-414; valamint: KAŠANIN 1939. 441-454.

12. JANKULOV 1939. 81-90.

13. Életútját áttekintette GRUBIŠIĆ 2002. 107-134.

14. SCHMIDT 1933. 178-190; SCHMIDT 1939. 163-166; SCHMIDT 1941. 350-366.

15. SCHMIDT-BOSKOVIĆ 1939. 301-339.

16. Életútját bemutatja, gyűjteményét elemzi: NAGY-NAGY 1964.

17. LÁSZLÓ 1977. 127-129.

18. STANOJEV 1989. 58; BÁLINT 1991. 241; KOVÁCS 1991. 410.

1868-as magyar-horvát kiegyezés által rögzített állapotnak megfelelően – az ún. Független Horvát Állam kebelezte be, a Bánság pedig német katonai közigazgatás alá jutott. Az elkövetkező évek eseményeit az új területi konstelláció alapvetően meghatározta. Így a Szerémségben már 1941 nyarán gerillaharc tombolt. Jórészt annak következtében, hogy a horvát náci pártmilícia, az ustašák a vegyes etnikumú régió szerb lakosságát kíméletlen terror alá vetették. A Bánságban a Jugoszláv Kommunista Párt 1941. júliusában kibocsátott felhívása nyomán indult meg a partizánosztagok szervezése, és e mozgalomnak sajátos lendületet adott a náci német hatóságok drákói szigora. Hasonló szervezkedés indult meg 1941 nyarán a Dél-Bácskában, az ún. Sajakáskörületben is. A magyar hatóságok e partizánmozgalmat kezdetben alábecsülték, így jelentős sikereket érhettek el, főként az 1941-es aratás során begyűjtött szemes termények pusztítása terén. 1941–1942 telén viszont a magyar katonai vezetés egy túlméretezett akciót indított, a gerillaegységek elszigetelése, illetve a szerémségi és a bánáti utánpótlásuk elvágása helyett. Ezen akció vezetett el 1942 januárjában az elhibázott és szegényletes újvidéki razziához, melynek áldozataivá nem elsősorban a partizánok vagy szimpatizánsaik váltak, hanem Újvidék lakosainak egy része, mintegy háromezer fő.

A történeti események alakulása folytán tehát a régészeti kutatás is más és más esélyekkel rendelkezett a Bácskában, Bánságban és a Szerémségben. Míg ugyanis a Szerémségben már 1941-ben is lehetetlenné vált a kutatás a belháború miatt, a két másik tájegységen – eltérő mértékben ugyan – de folyt régészeti kutatómunka. Így volt ásatás a Bánságban is, az itt szintén időről-időre fellángoló partizánmozgalom ellenére is. E munkába Milutin Garašanin kapcsolódott be aktívan. Ő több X–XI. századi temetőt is feltárt Nagyikinda (sz.: Velika Kikinda, majd Kikinda) környékén. A legkedvezőbb kutatási esélyek a Bácskában nyíltak meg, amelyet 1941 áprilisában Magyarországhoz csatoltak vissza. A régészet iránti érdeklődés fellendülésének leggyakrabban idézett példája az, hogy a szegedi Alföldkutató Intézet szervezésében folyt egy templom körüli temető feltárása a zentai (sz.: Senta) Farkas-tanyán, másik nevén a Paphalmon.¹⁹ Megindult a feltárómunka Északnyugat-Bácskában, tehát egy nem-magyar többségű mikrorégióban is. Így Korek József egy korautjkori, minden valószínűség szerint a bunyevác etnikumhoz köthető temetőt tárt fel a zombori (sz./h.: Sombor) tanyavilágban.²⁰

Amikor a vajdasági térséget 1944 októberében a szovjet haderő elérte, a bekövetkezett az újabb uralomváltás: a Vörös Hadsereg mögött feltűntek a Tito-partizánok. A partizánok által bevezetett katonai közigazgatás a Vajdaságban nemcsak a régi politikai és/vagy gazdasági elit „likvidálására” törekedett, hanem kollektív büntetésben része-

19. FOLTINY–KOREK 1944–1945. 149–190. E feltárás értékeléséhez lásd még: SZEKERES 1971. 100; SZEKERES 1983. 47; KOVÁCS 1991. 412–414.

20. A térség kutatástörténetét kifejezi, mint a csepp a tengerben, az, hogy Korek József zombori feltárásait ismertető dolgozat csak 1990 után jelenhetett meg KOREK 1990. 181–201. (A folyóirat 1992-ben került ki a nyomdából!)

sította a vizsgált tájegységek magyar és német lakosságát. A bosszúállás során az 1941 és 1944 között tanúsított „szlávellenes magatartásra”, illetve az újvidéki razziára volt szokás hivatkozni. Különböző becslések szerint 1944–1945 telén mintegy negyvenötvenezer civilt végeztek ki a Tito-partizánok, az esetek túlnyomó többségében németeket és magyarokat.²¹

3.) a vajdasági középkori régészet a titoi Jugoszláviában, Slobodan Milošević hatalomátvételéig

A tartomány 1945–1987 közötti sorsát a Tito-Jugoszlávia eseménytörténete határozta meg, természetesen azonban számos helyi sajátosság is érvényesült. Két tényező emelendő ki. Első helyen az, hogy gazdasági téren Vajdaság Jugoszlávia egyik fejlettebb régiója maradt. E fejlettség pedig annak ellenére is fennmaradt, hogy a mezőgazdaság krónikus tökehiánya igen nagy szociális különbségeket, és a falusi lakosság nyomorát hozta magával, különösen az 1970-es és 80-as években. Második helyen pedig arra kell utalni, hogy a tartomány már 1945-ben autonóm státust nyert, és e státus az 1974-es alkotmány bevezetése után igen széles jogot biztosított. Egészen 1987-ig, amikor a Slobodan Milošević által megszervezett utcai mozgalom (az ún. joghurt-forradalom) azt megbuktatta. Az autonóm státusból azonban az előnyöket nem elsősorban e tájegység számos nemzetiséghez tartozó lakossága, hanem a rájuk folyamatosan hivatkozó, de magát a nemzetiségi számarányokat egyáltalán nem reprodukáló, pártpolitikai elit tudta élvezni, oly módon, hogy a Vajdaságnak az eminens tanuló szerepét kellett eljátszania a néhai föderatív köztársaságban. Így itt követték elsőként és leghívebben az öregedő Tito összes utasítását, komoly gazdasági károkat okozva például az ún. öngazgatási modell gyors és a valós folyamatokra nem reflektáló bevezetése által.

Csak 1947-ben indult meg újra a Vajdaság területén a középkori régészet. A régészeti kutatást az új hatalomnak egy új értelmiségi réteg „felépítésével” kellett megvalósítani, minthogy 1944 őszén a Tito-partizánok vörösterrorijukkal mintegy lefejezték a vajdasági értelmiséget. A helyi régészet története szempontjából arra érdemes figyelni, hogy a partizánok nemcsak a kollektív bűnösnek kikiáltott magyar, illetve német lakosságot tizedelték meg, külön ügyelve az értelmiségiek: a papok, tanítók, illetve a kommunistákkal nem szimpatizáló újságírók „likvidálására”, hanem kollaboránsnak és osztályellenségnek nyilvánították és üldözték a helyi szerb értelmiséget is. Egyetlen tényként a Matica srpska 1945 előtti vezetőségének a sorsára utalunk.

A titói Jugoszlávia egész területén, így a Vajdaságban is a szláv kölcsönösség bizonyításának az igénye hívta életre a középkori régészetet 1947-ben.²² A sztálini Szov-

21. Az áldozatok számának a megállapítása során felmerülő nehézségeket ismerteti: MATUSKA 1990. 372–376. Az áldozatok számának a megállapításban sajnos kialakult egy, nemzeti felhangoktól egyáltalán nem mentes, „kettős licit”. Miközben a magyar nemzetiségű írók talán kicsit túlzásra is hajlamosak, a szerb állam által pénzelt kutatások az áldozatok minimalizálására törekuszenek. E téma további taglalása szintén túlnőné jelen dolgozatunk kereteit.

22. Ugyanezen időpontot rögzíti a vajdasági régészet tudománytörténetét más szempontok alapján elemző: MILOŠEVIĆ P. 1982–1983. 24 is.

jetunióban kialakított szláv régészet posztulátumainak a jugoszláviai meghonosodását nemcsak a helyi pártállam 1945 és 1948 közötti, hangsúlyosan szovjet igazodása segítette, hanem belső okok is. A partizánmozgalom révén tömegmozgalommá vált Jugoszláv Kommunista Párt ugyanis már 1943-ra pánjugoszláv és ez által pánzláv ideológiát vallott (az internacionalizmus folyamatos emlegetése mellett). Olyan ideológiát, amely a vegyes lakosságú területeken minden egyéb szempont fölé helyezte a „nép” (értsd: az elnyomottakkal azonosított délszláv lakosság) védelmét a kizsákmányoló „elnyomókkal, idegenekkel és népi ellenségekkel” (értsd a nem délszláv származásúakkal) szemben. E szemléletet tükrözi az 1994. október 17-i Tito-parancs, amely a katonai közigazgatás bevezetését rendelte el a Vajdaságban.²³ Még határozottabb megfogalmazást nyert a nem-szláv népekkel szemben táplált ellenérzés az Ivan Rukavina tábornok által kiadott, 1944. október 22-es hirdetményben, amely szerint „a nemzeti jövő és e területek jugoszláv** jellegének megőrzése” teszi szükségessé a nem-délszláv lakosság elleni intézkedések foganatosítását.²⁴ Magyar nyelven szintén A. Sajti Enikő²⁵ közölte elsőként azt a cikkrészletet, amely – hat nappal a Rukavina-hirdetmény megjelenése után – e rendelkezés idézett részletét mintegy cselekvési programmá alakította, az új hatalom legfontosabb sajtóorgánumban, a Slobodna Vojvodinában. „Az idegen elemek tíz és százazrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcossainkra (...) arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét a hátunkba döfjék a kést. (...) A nép érzi, hogy (...) szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják Bácska jugoszláv jellegét.” Dolgozatunk témája miatt nem az etnikai tisztogatást sugalló megfogalmazás egészére, hanem annak első részére érdemes figyelnünk. Itt ugyanis világosan megfogalmazódik egy kedvelt tétel: az hogy az adott, többnemzetiségű térségben csak „elődeink” (értsd a délszláv népek ősei) rendelkeztek, rendelkezhetnek civilizatorikus képességekkel. Hiszen ők és csakis ők tették lakhatóvá és termővé „Pannóniát” (értsd a Nagyalföldet) – legalábbis a hivatkozott felfogás szerint. Az 1947-ben újjászülető vajdasági középkori régészetben e gondolat axiomatikus erejűnek számított, egészen az 1960-as évek végéig. A közbeszéd, illetve a politikai publicisztika szintjén pedig e szemlélet nemcsak a Tito-korszak végéig maradt fenn, hanem új erőre kapott a Milošević-korban is.

A vajdasági régészeti kutatás 1947-es megszervezésében alapvető szerep jutott annak, hogy „régészeti tanfolyamokat” indítottak a leendő „szakkáderek”, azaz az újjáalakult állam újonnan megszervezendő régésztársadalma számára. A tanfolyamok

23. A. SAJTI 1987. 244.

** E szó fordítása esetében még a vajdasági magyar – tehát mindkét nyelvet anyanyelvi szinten ismerő – kutatók körében is tapasztalható bizonytalanság. A „jugoszláv” jelzőt azért választottuk a „délszláv” helyett mert az eredeti szövegben a „jugoslovenski” és nem a „južnoslovenski” szó szerepel.

24. A parancs szövegének e részletét először idézte A. SAJTI 1987. 244. A szöveg értelemésére azonban csak Cseres Tibor vállalkozhatott, a rendszerváltás után kiadott könyvében: CSERES 1991. 102.

25. A. SAJTI 1987. 244.

„megvalósulási formája” a tanásatás volt. Ilyen munkálatok pedig – a néhai Jugoszlávia egészének a viszonylatában is – mind a Bánát területén folytak: Nagyikinda, Pancsova (sz.: Pančevo), illetve Törökbecse (sz.: Novi Bečej) határában. Kettőről kell részletesebben szólnunk.

Az 1945–1948 közötti, „szovjetbarát” korszak reprezentatív feltárásává egy pancsovai leletmentés nőtte ki magát. A Ney-téglagyár (sz.: Najeva ciglana) agyaggödredében megfigyelt telepjelenségek feltárását ui. a szerb régészet legkiválóbb, belgrádi központi intézményekben munkálkodó képviselői végezték el. A kibontott két veremházról azonban így is évtizedeken át sajnos csak egy meglehetősen gyengén illusztrált közlemény állt a kutatás rendelkezésére.²⁶ Egy olyan mű, amelyből csak nagy nehézségek árán értelmezhetőek az egyes objektumok részletei, illetve a kibontott ún. apró leletanyag közlése is jórészt elmaradt. E hiányok teszik könnyen érthetővé azt, miért maradtak el az e lelőhelyre való hivatkozások az 1950-es évek közepe után. Pedig 1947–1948-ban a feltárás vezetői igen nagy ambíciókkal fogtak neki a pancsovai leletmentésnek. Itt akarták meglelni az első olyan Al-Duna-vidéki települést, amely a niederle pánszláv koncepció jugoszláv viszonyokra való alkalmazásának a jogosságát alátámasztotta volna.

A másik „tanásatás” esetében már a helynév pontos meghatározása is gondot okoz. A helyi szakmai közvélemény kikindai lelőhelyként tartja számon azt a „szláv földvárát”, amely valójában Tiszahegyes (sz.: Idjoš) határában áll. Itt 1947-ben indított ásatást Miodrag Grbić, a prágai Niederle-iskola diákja.²⁷ Célja a cseh régészek által kidolgozott sáncvár-korszakok helyi kimutatása volt. Az ásatás leírásából világosan kiderül, hogy a sánc őskori, mivel középkori leletek csak a felső, kevert humuszrétegből kerültek elő, szórványosan. A feltáró mégis következetesen Slovenski gradnak, azaz szláv várnak nevezte a lelőhelyet, és e név néha-néha feltűnik későbbi összefoglaló munkákban is.²⁸

A pánszláv szemlélet legnagyobb propagátorává azonban nem e két feltárás vezetői váltak, hanem a szlovén nemzetiségű Josip Korošec.²⁹ Ő az 1950-es években közölt számos, programalkotó céllal íródott, pánszláv szellemiségű tanulmányt a Kárpát-medence népvándorlás-kori leletanyagáról. Munkássága egy sajátos késés lenyomata, hiszen 1948 nyarától a nagypolitika alapjaiban rengette meg a pánszláv szemléletet a néhai Jugoszlávia egész területén. Ennek ellenére még megrendeztek 1950-ben, az újvidéki Vajdasági Múzeumban egy olyan kiállítást a nagy népvándorlás koráról, ahol a niederle pánszláv koncepció szilárd és minden kérdőjel felett álló tényként került bemutatásra.³⁰

26. MANO-ZISI-LJUBINKOVIĆ et al. 1948. 78-94.

27. GRBIĆ 1950. 113-118; GRBIĆ 1951. 133-138.

28. GIRIĆ 1995-1996. 139.

29. Munkásságának gazdag bibliográfiájából csak azt a művét emeljük ki, amelyet az egyetlen vajdasági régészeti periodikában, a *Rad*-ban tett közzé: KOROŠEC 1958. 5-12.

30. A kiállítást bemutatta, szintén a pánszláv szellemiség jegyében: GARAŠANIN 1951. 28-31.

Kiindulópontként le kell szögezni, hogy 1945 után, az országban berendezkedő partizánok sztálinista mintaállammá igyekeztek varázsolni Jugoszláviát, a szovjet modell minél tökéletesebb átvétele által. Oly módon azonban, hogy a regionális hatalmi ambíciókkal rendelkező Josip Broz Tito nem engedte szabadjára a szovjet tanácsadók ténykedését. Ezt az állapotot azonban Joszif Viszarionovics Sztálin csak 1948 nyaráig volt hajlandó tűrni. Ekkor ugyanis a kommunista pártokat tömörítő ún. Tájékoztató Iroda – Sztálin egyértelmű utasítására – egészen egyszerűen kiátkozta Titót. (A néhai Jugoszlávia területén a Tájékoztató Iroda neve Informbüroként [=Imforbiro], azaz a kezdőbetűiből kialakított mozaikszóként vált hírhedtté. E szóból pedig egy olyan negatív minősítő jelzőt is sikerült fabrikálni [imforbirovac], amelyet még a térség régészetével ismerkedő szakembernek is érdemes ismernie.) Az 1948 nyarán kirobbant Tito-Sztálin vita folyamánaként a jugoszláv kommunista vezetőknek legalábbis jelszavak szintjén szakítania kellett nagy tanítómesterével. A titoi Jugoszlávia e szakítást a későbbiekben önnön 1945 utáni története legfontosabb lépésének tekintette, oly módon beállítva az eseményeket, hogy a jugoszláv pártvezetés kezdettől fogva a demokrácia és a humanizmus talaján állt, és ezért kellett szembefordulnia a sztálinizmussal, amelyet a Tito-rendszer a bolszevizmus diktatórikus hagyományával azonosított. Mondani sem kell, hogy az eseménytörténet ilyen rekonstrukciója nem magukon a tényeken, hanem utólagos átértelmezésükön alapult.

Az 1948-as, szovjet–jugoszláv szakítás igen hamar lecsapódott a vajdasági középkori régészetben is. A szláv kölcsönösség helyett egyre inkább az „őszerb” lakosság vélt ősisége, és szintén axiómaként emlegetett középkori etnikai túlsúlya került előtérbe. Nem tűnik feleslegesnek ezen elmélet kialakulását, illetve hosszú továbbélésének egyes állomásait ismételtelen összefoglalni. A magyarországi szerb történetírásban – annak XVIII. századi kezdetei óta – rendszeresen felbukkan a népvándorlás elejéig, vagy még korábbi időkig visszavezetett szerb kontinuitás.³¹ Első megfogalmazói a XVIII. században a magyarországi szerbség írástudói voltak, nagyjából bazilita szerzetesek.³² Ez utóbbi mozzanatra azért érdemes hangsúlyosan utalni, mert az érvelés keletkezésének a háttérben is egy egyszerű, de e szerzetesek számára kényszerítő erővel bíró tény állt. Ők ui. olyan ortodox monostorokban éltek, amelyeket a török hódoltság XVII. század végi megszűnte után a felszámolás veszélye fenyegetett, mivel rendházuk alapítását, vagy birtokadományait nem tudták a török kor elé visszavezetni, azaz 1526 előtti adománylevelekkel igazolni. E tényen pedig a monostorok lakói úgy próbáltak segíteni, hogy az ősi idők ködébe vesző, azaz a magyar honfoglalásnál korábbi állapotokra hivatkoztak. Az őshonosság elmélete a későbbiekben is olyan pillanatokban fogalmazódott újra, amikor a Kárpát-medence déli részén élő szerbség valamilyen módon válaszut elé került. Állításunk alátámasztására következzen két példa. A 1848-as magyar forradalom ellen fellépő szerbség számára igyekezett történelmi alapot teremteni szerb őshonosság elméletével egy zombori ügyvéd, Vladimir

31. E koncepció tudománytörténetéhez lásd: TAKÁCS 1991b. 517-518.

32. MEDAKOVIĆ 1985. 63-110.

Stojačković. A szerb Vajdaságot propagáló munkáját Bécsben adatta ki 1849-ben, mondhatni önleplező módon.³³ 1919-ben pedig az őshonosság-elméletet nyugati nyelveken is ismertették.³⁴ Az őshonosság-tant ekkor Jovan Radonić fogalmazta újra, bevallotta a Párizs-környéki békekonferencia szakértői számára, igencsak magyarellenes élel. A cél itt is nyilvánvaló volt: a vegyes lakosságú, bácskai és bánági területek bekebelezésének igazolása. Végezetül, a II. világháború utáni korszakban, 1948 után is napvilágot láttak az őshonosság-elmélet újrafogalmazásai. Azon időben tehát, amikor a Tito–Sztálin konfliktus miatt Jugoszláviát háború, és egy esetleges szovjet megszállás veszélye fenyegette.

Az 1950-es évek elején mozsori (sz.: Mošorin) telepfeltárás két közleményében fogalmazódott meg a leghatározottabb módon az „őszerb” lakosság kimutatásának az igénye.³⁵ Mivel már több korábbi munkánkban³⁶ is foglalkoztunk a mozsori objektumok értelmezéséhez és időrendjéhez kapcsolódó nehézségekkel, erre mostani áttekintésünkben nem térünk ki. Csak arra utalnánk, hogy a két hivatkozott mű írója, Rajko L. Veselinović némi félrekeltezés árán igyekezett új érveket kovácsolni a szerbek szarmata-kori, azaz Kr. u. I–III. századi jelenléte mellett a dél-bácskai Sajkáskerületben. Azaz, ráillesztette az axiomatikus érvényű tényként kezelt római-kori szláv bevándorlás tételét egy új forrástípusra, a régészeti leletanyagra. Rajko L. Veselinović tehát alapvetően fontos szerepet szánt a mozsori lelőhelyen kibontott néhány telepjelenségnek és a kilenc sírnak. Az új értelmezés elfogadtatása érdekében ugyanis második dolgozatához egy olyan előszót is fűzött, amely mintegy programadó módon fogalmazta újra az őshonosság tételét. Didaktikus célzattal íródott soraiból arról értesülhetünk, hogy az adott topográfiai környezetben csak az ősszerbek élhettek, minthogy e környezet csak és kizárólag az ő életmódjuknak felelt meg.

Az 1953-as, mozsori közlés után 1956-ban érte el az őszerb-koncepció második kicsúcsondását, egy – egyébiránt belgrádi honosságú – kerámiakutató, Marija Bajalović – Hadži-Pešić (korabeli nevén Birtašević) révén.³⁷ Ő ugyanis nemcsak, hogy a vajdasági X–XIII. századi kézikorongolt edények alapján értekezett a középkori szerb fazekasiparról, hanem az egyik fenékbélyegen még a cirill-betűkkel írott Uroš nevet is kiolvasni vélte. Művében nem találni utalást arra, hogy legcsekélyebb kételyt táplált volna három kérdés vonatkozásában. Az adott szerzőnő számára tehát kérdésként sem fogalmazódott meg az, vajon az általa elemzett fazék készítője ténylegesen szerb volt-e, illetve tudott-e, tudhatott-e egy XII–XIII. századi fazekas írni. Sőt még azt a kérdést sem vizsgálta, vajon az adott fazék az Uroš melléknevet viselő, XIII. századi szerb királyok feltűnése után készülhetett-e.

Több további vajdasági ásatási jelentésben is feltűnik az őszerb-elmélet az 1948 utáni másfél évtizedben. Olyan munkákban is, ahol a szerzők (vagy egy részük)

33. STOJAČKOVIĆ' 1849.

34. RADONITCH 1919.

35. VESELINOVIC 1952a. 143-158; VESELINOVIC 1953. 5-52.

36. TAKÁCS 1986. 21: 242. j.; TAKÁCS 1991b. 519-520.

37. BAJALOVIC–HADŽI-PEŠIĆ 1956. 159-162.

nemzeti hovatarozása az adott koncepció kényszerű elfogadását sejteti. Így Wellenreiter Pál előbb a gombosi (sz./h.: Bogojevo), avar-kori, majd pedig a mozsori, X–XI. századi sírokat értelmezte az ószerb-szemlélet jegyében.³⁸ További példaként egy észak-bácskai lelőhelyre kell utalnunk. Szabadka (sz./h.: Subotica) határában az ún. Hinga-halom területén 1948-ban folyt ásatás Olga Šafarik és a szerb szakirodalomban Mirko Šulmanként szereplő Schulmann Imre vezetésével. E feltárás közleménye³⁹ kétarcú. Pozitívuma, hogy igen részletes leírást ad a sírokról és a bennük lelt ékszerekről, viseleti tárgyokról. Másrészt azonban e közleményben megtalálható az észak-bácskai táj egy igencsak tendenciózusan megírott történelme is. Az események részletezése során azonban „nem illett” utalni arra, hogy a Hinga-halmon tulajdonképpen egy, az 1941-es erődépítésekkel igencsak megbolygatott templom körüli temető részlete került elő! Egy olyan templom területén, amely – az idevonatkozó írott források alapján – katolikus templomként értelmezhető. A felsorolt példákön túl az őshonosság-elmélet alapján folyt leletmentés Tiszatarros (sz.: Taraš) határában, egy X–XI. századi köznépi temető területén,⁴⁰ és ilyen alapokon történt meg az Antalfalván⁴¹ (sz.: Kovačica), illetve Čortanovciban⁴² lelt edények közlése is. E két munka szerzője, Nagy Sándor is alkalmazkodott a korszellemhez a közölt leletegyüttesek etnikai értelmezése során.

A vázolt szemléletbeli egyoldalúság azonban egy ponton pozitív eredményt is hozott: e korban indult meg több jelentős leletfeldolgozás és feltárás is. Sőt, a munkálatok egy része – meglehetősen sajátos módon – éppen az ószerb-elmélet egyeduralma folytán indulhatott meg. Hiszen a szerémségi Jakovo határában, a Kormadin nevű halmon azért indulhatott meg a feltárás 1956-ban, mert a lelőhelyet 1902-ben szláv temetőként határozták meg.⁴³ A temető ásatását vezető, és alább még számos alkalommal említendő Danica Dimitrijević szakmai hozzáértését dicséri, hogy a lelőhely a gepida anyagi kultúra egyik legfontosabb szerémségi emlékévé vált.⁴⁴

Továbbá, egyáltalán nem elhanyagolható az, hogy az 1940-es és 50-es évek fordulóján indult több olyan, „nagy” ásatás is, amely évtizedeken át adott munkát régészek nemzedékeinek. Első helyen az 1948-tól folyó sirmiumi feltárásokat kell említenünk,⁴⁵ még akkor is, ha az itt ásatók jelentős hányada sajnos nem fordított kellő figyelmet a középkori rétegekre. A későantik császárváros egyes épületeinek ismerete ui. elengedhetetlenül fontos az egész régió IV–VI. századi történetének ismeretéhez.⁴⁶

38. WELLENREITER 1952. 135–143; WELLENREITER 1953. 148–151.

39. ŠAFARIK–ŠULMAN 1954. 5–55.

40. NAGY 1952. 159–161.

41. JURIŠIĆ 1953. 141.

42. NAGY 1956. 163–169.

43. DIMITRIJEVIĆ D. 1960. 5.

44. DIMITRIJEVIĆ D. 1960. 5–50.

45. VASILIĆ 1952/3. 167; MILOŠEVIĆ P. 1971. 4.

46. Az egyes épületek, illetve a későantik város alaprajzi rendszeréről régészeti úton összegyűjtött ismeretanyagot összefoglalóan ismerteti: MILOŠEVIĆ P. 2001. 21–79.

A sirmiumi ásátások kapcsán a szakmai közvélemény általában Djurdje Bošković, Miodrag Grbić és Vladislav Popović nevét szokta ismerni, hiszen ők voltak azok, akik az 1960-as évektől meginduló jugoszláv–amerikai, illetve jugoszláv–francia együttműködést koordinálták.⁴⁷ Az egyes ásátások lebonyolításában, illetve az egyes kampányok során szerzett ismeretanyag rendszerezésében igen nagy szerepet játszott azon Petar Milošević is, aki évtizedeken át a helyi múzeum képviselőjeként vett részt az egyes munkálatokban.⁴⁸ Szintén az 1940-es évek végén indultak meg továbbá a Herkóca (sz.: Hrtkovci) falu szélén elterülő Gomolava⁴⁹ nevű, Száva-parti, nagy kiterjedésű tell ásatai is, ahol nemcsak az egymásra rétegződött őskori települések számos objektumát, hanem a középkori Gomol falu templomának csekély nyomait is sikerült napvilágra hozni.⁵⁰ (A középkor vonatkozásában e feltárás sajnos azért nem hozhatott jobb eredményeket, mert a templom a dombnak azon a részén volt, amelyet a Száva folyó elmosott.) Említésre méltó még több várásatás is: 1954-ben pl. megindult a verseci⁵¹ (sz.: Vršac), 1955-ben pedig a szalánkeméni (sz.: Stari Slankamen) vár⁵² feltárása. Végül pedig mindenképp utalnunk kell arra, hogy Becskerekén egy leletmentés során török-kori temetőt tárt fel Radovan Radišić⁵³ – kiterjesztve ez által „helyi viszonylatban” is a régészet felső időhatárát a XVII. századig. E cikkekre mintegy válaszul 1959-ben Wellenreiter Pál zombori lelőhelyű török-kori emlékeket tett közzé.⁵⁴ Ha pedig a feltárásokon túlmenően a feldolgozásokra is figyelünk, az 1950-es évekből is említhető több olyan dolgozat, amelyek eredményei tartósan bizonyultak. Így a fentebb utalt Marija Bajalović–Hadži-Pešić mintaszerűen feldolgozta a dunadombói (sz.: Dubovac) későközépkori ékszereket.⁵⁵

A korszak történeti és nyelvészeti kutatásaiból a legtöbb figyelmet magyar szemmel Borislav Jankulov egy 1950-ben napvilágot látott elemzése⁵⁶ érdemli. Magyarországon teljesen ismeretlen művére azért kell utalni, mert az a helynevek etimológizálása alapján elsőként szögezi le a szerb kutatásban a Szerémség középkori kétnyelvűségének a tényét. Szerb nyelvű közleményben itt volt első alkalommal olvasható az, hogy az adott régió közrendű lakosságának egy része a középkorban magyar anyanyelvű volt. Egy olyan megállapítás fogalmazódott meg tehát, amely a táj középkori történelmének egy más, reálisabb perspektívát adott. Egy olyan perspektívát, ahol a magyar etnikum már nemcsak a kizsákmányoló és elnyomó szerepét kellett, hogy

47. E nemzetközi kapcsolatok adatait röviden összefoglalta: MILOŠEVIĆ P. 2001. 9.

48. Gazdag tapasztalatainak monografikus feldolgozása: MILOŠEVIĆ P. 2001.

49. A lelőhely legfontosabb jellemzőit röviden összefoglalta: SREJOVIĆ 1997. 322.

50. Az itt folyó ásátás középkori eredményeit összefoglalta: NAGY 1965. 247-250; VESELINOVIĆ 1957. 27-38; PETROVIĆ J. 1984. 59-63; STANOJEV 1982a. 71; BUNARDŽIĆ 1988. 87-92.

51. PETROVIĆ M. 1976a. 53-61.

52. GORENC–DIMITRIJEVIĆ 1956. 150-154; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ 1965. 115-120.

53. RADIŠIĆ 1958. 123-124.

54. WELLENREITER 1959. 214-222.

55. BAJALOVIĆ–HADŽI-PEŠIĆ 1961. 25-48.

56. JANKULOV 1950. 31-37.

betöltse. A magyar eredetű helynevek összegyűjtése miatt részesítette dühödt bírálatban a hivatkozott dolgozatot egy horvát nyelvész, Petar Skok.⁵⁷ Bírálatának ironikus hangnemét azonban aligha támasztotta alá az, hogy ő maga sem tudta megkérdőjelezni a Borislav Jankulov által összegyűjtött etimológiák helyességét. A magyar–szerb kapcsolatok történelmi kutatása azonban ugyanezen időszakban a mélypontját is elérte a Dušan J. Popović által megjelentetett összefoglalásban. Ő ugyanis olyan felhangokkal adta közzé a Csánki-féle történelmi földrajzból, és más régi magyar, illetve szerb szakmunkákból összemásolt adatait, amire nem illik más jelző, csak a patológikus gyűlölet.⁵⁸ Megdöbbenő, de jellemző tény, hogy e megfogalmazást a szerb szakirodalomban semmilyen bírálat nem érte.

A vajdasági középkori régészetben az 1960-as évek középső harmadában egy sajátos, és igen szerencsés változás állt be: látványosan háttérbe szorult az ószerb-szemlélet. Az átalakulás indítékai között fellelhetők mind külső, mind pedig belső okok. A nagypolitikában beállt átalakulás tekinthető szakmán kívüli ösztönzésnek. A rendszer második emberének számító Aleksandar Ranković 1966-os bukása a rendvédelmi szervek látványos háttérbe szorulását eredményezte. Ezen időponttól indulhatott meg a nyugati nyitás, a titói Jugoszlávia léte utolsó harmadának a leginkább jellemző folyamata. Az ószerb szemlélet háttérbe szorulása azonban nem az 1960-as évek második felében következett be, hanem ezen évtized elején. Háttérben a szerb régészetben vezető szerephez jutó Jovan Kovačević nézeteinek a módosulása állt. Fialat kutatóként ő is a niederlel avaroszláv-elmélet híveként lépett fel, és e szemlélet jegyében jelent meg 1960-ban „a délszláv vidékek barbár megszállását” bemutató összefoglalása.⁵⁹ Egy

57. SKOK 1951. 64.

58. POPOVIĆ 1957. 48-49. Egy rövid idézet, amely arról tanúskodik, hogy Dušan J. Popović az idők kezdetéig vetítette vissza a dualizmus-kori Magyarország arisztokráciájának a viselkedési kódexét és előítéleteit: „Kevés az olyan társadalom, ahol a magyarhoz hasonló mértékben szabályoztak mindent – azt, hogyan szólíthat meg valaki valakit, hogyan szabad válaszolni a kérdésre, milyen testtartást kell felvenni beszélgetés közben, stb. Míg az árja nyelvekben a t e, illetve az ő n kifejezésére két szó áll rendelkezésre (az angolban egyetlen egy!), a magyarban öt is van, egy a „te”, és négy az „ön” számára („ön, kegyed, maga, magacska” – a szerb szövegben magyarul, rossz helyesírással! – T. M.) Egy esztétánk szerint magyarul kellemesen lehet beszélni, de a magyar szót kellemetlen hallgatni. Mi más módon fejeznénk ki magunkat: ez a parancsok osztogatásának a nyelve, a parancs pedig komoly és nem igazán kellemes dolog, különösen akkor, ha azt kevésbé kultúrált csoportok felemelt hangon osztják ki. A magyarok viselkedéséről tanúskodik a „razmadjariti si” (értelem szerinti fordításban: felbőszülni magyar módra – T.M.) kifejezés. A Szerémségben e szó a diüh egy különleges formájának a jelölésére szolgál, amelyet kiabálás és gesztikuláció kísér. (...) A magyar közmondásokból deríthető ki igazán az, milyen szemmel néztek a magyarok a szlávokra. Az összes népnek, szinte szabályszerűen van szomszédairól néhány közmondása, sőt néhány, többé-kevésbé rosszálló megjegyzése is. Mégis, nehéz találni még egy olyan népet, amelynek olyan sok közmondása lenne, mint a magyaroknak a szlávokról. E közmondások (76) szerint a szlávok nem rendelkeznek egyetlen pozitív tulajdonsággal sem. (...) Az összes közmondás a szlávokat durva, mohó, tudatlan, abnormális emberként mutatja be. E közmondásokból sugárzik a mély megvetés és undor. A szlávok a legnyomorultabb lények, akik az ember nevet viselhetik, tulajdonképpen nem is emberek. (Egy közmondás szerint: „A szláv nem ember” (sic!), egy másik szerint pedig „fél ember”) A szláv akkor válik emberré, ha magyarrá válik.”

59. KOVAČEVIĆ 1960.

olyan munka, amelyre manapság már nem szokás hivatkozni, talán a silány minőségű képanyaga miatt is. Az elkövetkező években Jovan Kovačević nézetei igen nagy átalakuláson estek át. A szemléletváltás első nyomai a zimonyi múzeum 1963-as kiállításának 1962-es keltezésű katalógusában fedezhetők fel.⁶⁰ E könyvben két koncepció ütközik egymással. Míg a horvát nemzetiségű Zdenko Vinski még a niederleli szellemenben, azaz az avaroszláv koncepció jegyében írta meg a szlavóniai lelőhelyeket ismertető címszavait, Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević már egyáltalán nem törekedett a szlávok minden áron való kimutatására a vajdasági leletanyag tárgyalása során.

Jovan Kovačević szemlélete átalakulásának okai és pontos menete – írott utalások hiányában – nehezen rekonstruálható. Nagy szerepe lehetett e folyamatban a katalógus másik „renitens” szerzőjének Danica Dimitrijevićnek. E kutatónő szerepét nem értékelhetjük pontosan, ha csupán publikációi számát, illetve munkahelyét, a zimonyi múzeumot (sz.: Zemun) vesszük alapul. A korai középkor kutatástörténetét ugyanis e két tényező helyett sokkal inkább az határozta meg, hogy Jovan Kovačević és Danica Dimitrijević 1961-ben közös ásatást vezetett a vojkaai avar temetőben. Sőt, az e munkálatokat röviden bemutató ismertetésükben – önleleplező módon – a feltárt lelőhelyet „a II. avar kaganátus korából” származó sírmezőnek titulálták.⁶¹ Magyar szempontból pedig hangsúlyosan kell utalni arra is, hogy Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević nemcsak az avar, hanem a honfoglaló magyar temetők kutatását is igyekezett továbbvinni. Ők tárták fel Batajnica – Velika Humka honfoglalás-kori sírmezőjét. Egy olyan lelőhelyet tehát, amely e korszak legjelentősebb temetője lehetne a Szerémségben. Pontosabb elemzését azonban igencsak hátráltatja azon körülmény, hogy feltárásáról eddig még csak néhány előzetes közlemény jelent meg.⁶²

A két kutató nemcsak terepmunkáiban, hanem későbbi tanulmányaiban is ezt a szemléletet érvényesítette. E szellemenben dolgozta fel J. Kovačević az Avar Kaganátus katonai határvédelmének emlékeit Belgrád környékén.⁶³ E szellemenben jelentetett meg előzetes közlést a Péterréve (sz.: Bačko Petrovo Selo) határában feltárt avar-kori sírmezőről.⁶⁴ A vázolt szemlélet betetőzéseként született meg két összefoglalás is: így Jovan Kovačevićnek az Avar Kaganátusról szóló, 1977-ben megjelentetett monográfiája,⁶⁵ illetve a szerb történelemről 1981-ben megjelentetett reprezentatív összefoglalás koraközépkori fejezete is.⁶⁶ E munkában Jovan Kovačević a IX. századra keltezte a Kárpát-medencébe irányuló déli szláv betelepedést, külön kiemelve, hogy – néhány szórvány kivételével – a jelzett időpont előtt csak a Dél-Bánátban számolhatunk e népcsoporttal. Jovan Kovačevićot oly mértékű szakmai nimbusz övezte a szerb régészet-

60. DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962.

61. KOVAČEVIĆ–DIMITRIJEVIĆ 1961. 116-120.

62. KOVAČEVIĆ–DIMITRIJEVIĆ 1959. 151-153; DIMITRIJEVIĆ D. 1982a. 49-50.

63. KOVAČEVIĆ 1973. 49-56.

64. KOVAČEVIĆ 1972. 65-72.

65. KOVAČEVIĆ 1977.

66. KOVAČEVIĆ 1981. 109-124.

ben, hogy évtizedeken át senki sem szált szembe a niederleli avaroszláv koncepció általa kifejtett bírálatával. Ez azonban korántsem jelentett elfogadást! Erről tanúskodik a kishegyesi avar temetőrészlet közleménye.⁶⁷ A kibontott sírokat ugyanis 1976-ban az avaroszláv koncepció jegyében elemezte feltárójuk, Petar Pop–Lazić, a belgrádi székhelyű Szerbiai Történeti Múzeum munkatársa. Egy szóval sem utalva arra, hogy e koncepciót a szerb népvándorlás-kutatás legjelentősebb alakja alapos kritikában részesítette.

Danica Dimitrijević későbbi munkássága is az 1960-as években kialakított szemlélet jegyében zajlott. További munkássága már nemcsak a Szerémség koraközépkori tárgykultúrájának a felderítésére irányult, hanem ugyanő feldolgozott dél-bácskai leleteket is. Ő állította össze az ún. Sajakskerület⁶⁸ (sz.: Šajkaška) valamint Újvidék⁶⁹ (sz.: Novi Sad) népvándorlás- és középkori leletanyagának a kataszterét. Sőt ugyanő egy konferencia számára a mai Vajdaság területének koraközépkori régészetét is összefoglalta.⁷⁰ E mű szerint a tárgyalt időszakban az etnikai sokszínűség volt a Kárpát-medence déli részének alapvető jellegzetessége. Igencsak jellemző továbbá az is, hogy a felsorolt munkában egyetlen szó sem esik a régebbi szerb történetírás két, axiómaként ismételtgetett tételéről: a szerbek középkori etnikai túlsúlyáról, illetve a XIV. század végén meginduló szerb vándorlást megelőzően is a Bácskában – Bánságban élő „ószerbekről”.

A légkör kedvező alakulását jelzi az is, hogy a tájegység földrajzi leírása során Branislav Bukurov szerb nyelven értekezett arról, hogy „a középkorban, nagyjából a török hódoltság előtt, a Bácskában körülbelül 500 kisebb vagy nagyobb település létezett, főként magyar lakossággal”.⁷¹

A hatvanas években bekövetkezett szemléletváltásnak azonban volt egy negatív oldala is. Igencsak visszaesett a vajdasági régészetben a középkor iránti érdeklődés, mondhatni e korszak kutatásnak egésze marginalizálódott. Részint talán annak következtében, hogy a vázolt szemléletváltást egy belgrádi, illetve zimonyi régész, azaz Jovan Kovačević, illetve Danica Dimitrijević munkássága hozta magával. Így a tartományi fővárosban, Újvidéken élő szerb régészek az új megközelítést talán egy túlon túl belgrádi, azaz a világ felé egyre jobban megnyíló szövetségi fővárosból érkező „túlásnak” is érezhették. Írott formában nehezen kitapintható, az 1960-as és ‘80-as évek közötti korszak vajdasági régészeti kutatásában mégis pontosan érzékelhető az, hogy a szakma művelőinek többsége meggyőződéssel vallotta: a „komoly régészet” felső határa a római kor vége. E szemléletet tükrözi a kutatásra fordított pénzösszegek elosztása, és hogy a komoly anyagi háttérrel, és/vagy nemzetközi együttműködéssel folyó feltárások mind ós-, illetve római-kori lelőhelyeken folytak.

Az anyagi háttér csökkenését a népvándorlás-kor iránt érdeklődő helyi kutatók ré-

67. POP-LAZIĆ 1976. 67-82.

68. DIMITRIJEVIĆ D. 1975. 68-96.

69. DIMITRIJEVIĆ D. 1980. 116-118.

70. DIMITRIJEVIĆ D. 1969. 85-94.

71. BUKUROV 1978. 26: „U srednjem veku, nekako pre dolaska Turaka, Bačka je imala oko 500 manjih ili većih naselja, koja su bila naseljena najviše madjarskim življem.”

szint a megbolygatott lelőhelyek leletmentéseinek tudományos programmá emelése, részint pedig konferenciák szervezése által igyekeztek kivédeni Az első törekvés megvalósulásának a legszebb példája a dunacsébi (sz.: Čelarevo) temető feltárása.⁷² Az *ad hoc*, azaz bizonyos évforduló kapcsán szervezett konferenciák között különlegesen fontos helyet foglal el az 1976-ban, a Matica srpska nevű intézmény megalapításának 150. évfordulóján rendezett nemzetközi konferencia a népvándorlás-kor problematikájáról. E konferencia ugyanis, mivel már címében is hangsúlyosan a Kárpát-medence meghatározást viselte, a vajdasági régészet „közép-európai nyitásának” talán legszebb, de mindenképp folytatás nélkül maradt példája. Jellemző részletként még csak azt kell rögzítenünk, hogy a konferencia tanulmányait közreadó kötet⁷³ szerkesztői az 1962-es, zimonyi katalógus összeállítói, azaz a korszak kutatásának három, méltán nagy alakja: Danica Dimitrijević, Jovan Kovačević és Zdenko Vinski.

Az 1960-as évek közepe és a '80-as évek vége közti időszak középkori régészetének a bemutatása során érdemes a Vajdaság területét három kisebb földrajzi egységben tárgyalni. A Bánság koraközépkori régészetére ezen időszakban az egyes múzeumok leletanyagát bemutató kiállítások rendezése, és a kiállított tárgyakat bemutató katalógusok megjelentetése volt jellemző, élen járt e mozgalomban a verseci múzeum, első sorban Stanimir Barački odaadó munkássága révén.⁷⁴ Ezzel szemben viszont a vizsgált régióban csak pár helyen folyt feltárás. Ezek közül kiemelkedik fontosságával az aracsi (sz. Arača, egy ideig Vranjevo, illetve Vološinovo) monostor kolostornégyszögének kibontása.⁷⁵ Továbbá: Versecen Stanimir Barački tette közzé a város határán fekvő crvenkai telepen lelt vaseszközöket,⁷⁶ és ugyanő állította össze Versec környékének középkori leletkataszterét.⁷⁷ Keve (sz.: Kovin) várában Predrag Medović és Olga Brukner, illetve Marko Vuksan ásatott,⁷⁸ Nagyikinda (sz.: Kikinda) környékén pedig Miodrag Girić jóvoltából sikerült megmenteni több X–XI. századi temető részletét. Ez utóbbiak közül leletgazdagsága miatt kiemelkedik a hódegyházi⁷⁹ (sz.: Jazovo). Az itt feltárt sírokban tett megfigyelések alapján tovább finomítható, pl. a honfoglalás-kori női kaftánok viselési módja.

A Szerémség középkori régészetét az 1970-es években, illetve az 1980-as évek elején a már hagyományosnak tekinthető várkutatás⁸⁰ mellett a leletmentéseken, vagy

72. BUNARDŽIĆ 1978-1979. 33-67 BUNARDŽIĆ 1980; KOVAČEVIĆ et al. 1983; BUNARDŽIĆ 1985. Magyar nyelven ismerteti e temető feltárásának fontosabb momentumait, sajnos elnagyolt és részben pontatlan megfogalmazásokkal: ERDÉLYI 1979. 87-96.

73. *Problemi seobe naroda*.

74. BARAČKI 1977; BARAČKI 1988. 171-176.

75. PETROVIĆ M. 1975. 138; PETROVIĆ M. 1976b. 126.

76. BARAČKI 1960. 186-195. Egyes magyar szakemberek (KRISTÓ 1984. 1021) a Versec-crvenkai lelőhelyet tévesen a dél-bácskai Cservenkával (sz.h.: Crvenka) azonosították, így ismételen alá kell húzni: a hivatkozott vaseszköz-lelet nem a Bácskában, hanem a Bánát déli részén került napvilágra.

77. E munka egy fentebb már utalt kiállítási katalógus formájában jelent meg: BARAČKI 1977.

78. BRUKNER–MEDOVIĆ 1968. 184-188; VUKSAN 1989. 117-123.

79. DIMITRIJEVIĆ D. 1982b. 48-51.

80. E kutatási irányt képviseli pl.: STANČIĆ 1973. 97-100; PETROVIĆ M. 1990. 24-28.

pedig a más korok kutatására indított ásatásokon előkerült X–XVI. századi telepjelenségek és sírok jellemezik. Az első kategória legszebb példája Zimony (sz.: Zemun),⁸¹ illetve az autópálya- vagy autótút-építések több lelőhelye,⁸² a másodiké pedig Herkóca (sz.: Hrtkovci) – Gomolava,⁸³ illetve Sremska Mitrovica,⁸⁴ a középkori Száva-szentdemeter.⁸⁵ Ez utóbbi lelőhely ugyanakkor annak is sajnálatos példája, milyen nagy számban végeztek feltárásokat olyan szakemberek, akik a korábbi kultúrák mihamarabbi elérése érdekében a középkori leleteket csak igen kis figyelemre méltatták.⁸⁶ (Érdekes módon e helyzeten az sem változtatott, hogy a Sirmium feltárására kötött jugoszláv–amerikai, illetve jugoszláv–francia együttműködés⁸⁷ olyan régészeti iskolák bevonását is jelentette, amelyek egyébként képzési rendszerük részeként a mikromegfigyelést is oktatják.) Sirmium kutatása révén pedig az egész szerémségi régió római-kori anyagi kultúrájának a kutatása is fellendült. Viszont az „egyéb szerémségi”, római kori lelőhelyek iránti érdeklődés is azért lendülhetett fel, mert a későrómai kor e császárvárosa egész környéke életét alapvetően meghatározta. Így pl. a Duna-parti Bononia⁸⁸ (ma: Banoštor) kikötője és kiserődje is Sirmiumhoz kötődik, hiszen annak volt dunai kikötője. Az egész Szerémség „sirmiumi” látószögből való elemzését talán leginkább Olga Brukner munkássága tükrözi. A temetőfeltárások közül pedig első sorban egyes népvándorlás-kori germán közösségek sírmezőinek a kibontása révén vált ismertté e tájegység a nemzetközi szakirodalomban is. Az ismertséghez jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy e temetők leleteit a néhai jugoszláv föderáció egyik nagy nemzetközi ismertségnek örvendő régésze, Zdenko Vinski tekintette át, több alkalommal is: először 1957-ben,⁸⁹ utána pedig nagyjából öt éves gyakorisággal, egy-egy újabb, vagy újraközölt leletegyüttes kapcsán,⁹⁰ utoljára pedig egy 1976-os konferencián, Újvidéken.⁹¹

A bácskai középkori régészet legfontosabb jellegzetessége, hogy a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig e kutatási ág egy sajátos nemzetiségi színezetet

81. Ld. pl. MRKOBRAĐ 1981. 147-148; MRKOBRAĐ 1982. 28-31; MRKOBRAĐ 1985a. 67-69; MRKOBRAĐ 1985b. 137-139.

82. Ld. pl. PRICA 1980. 170-171; STANOJEV 1982b. 130-132.

83. Az itt folyó ásatás középkori eredményeit összefoglalta: NAGY 1965. 247-250; VESELINOVIĆ 1957. 27-38; PETROVIĆ J. 1984. 59-63; STANOJEV 1982a. 71; BUNARDIĆ 1988. 87-92.

84. MILOŠEVIĆ–MILUTINOVIĆ 1958. 36-37.

85. Középkori történetéhez lásd: TAKÁCS Miklós: Mitrovica. In: *KMTL.* 460-461.

86. Így pl. Száva-szentdemeter/Sremska Mitrovica területén már a 19. század végén megindult a római-kori régiségek gyűjtése és feltárása (MILOŠEVIĆ P. 2001. 7-8). A városban és környékén azonban számos helyek került napvilágra középkori pénz is, ezek lelőhelye azonban sokszor nem lokalizálható topográfiai pontossággal: DIMITRIJEVIĆ S. 1973; GAJ-POPOVIĆ 1979. 355-358.

87. Ezen együttműködés során született nagyobb lélegzetű, monografikus munka: BOŠKOVIĆ–DUVAL et al. 1974. Az együttműködés eredményeit értékeli: MILOŠEVIĆ P. 2001. 9.

88. E lelőhely legfontosabb jellemzőit összefoglalta: JOVANOVIĆ 1997. 138.

89. VINSKI 1957.

90. VINSKI 1962. 75-79; VINSKI 1966; VINSKI 1972–1973. 177-227.

91. VINSKI 1978. 33-47.

kapott. E tudományágat ugyanis – néhány ritka kivételtől eltekintve⁹² – jórészt magyar nemzetiségű kutatók művelték. Egyetlen kivétellel: az ortodox monostorok műemléki-régészeti kutatása továbbra is megmaradt nemzeti (értsd: szerb érdekeltségű) kutatási témának. (Eredményeire alább még visszatérünk.)

Úgy véljük, nem szükséges bővebben felsorolnunk azon indokokat, amelyek miatt szinte kötelező egy kicsit bővebben szólnunk a vajdasági magyar régészek középkort érintő kutatásairól. Fentebb már utaltunk arra, hogy az I. világháború utáni uralomváltás miatt megszakadt a folyamatosság e tájegység középkori régészetében. Emiatt, a fentebb már említett két lelkes amatőr, dr. Frey Imre és Szasszer János kivételével, a két világháború közti időszakban nem is tevékenykedett e tájakon magyar nemzetiségű régész. A II. világháború óta eltelt évtizedekben viszont szép számmal találunk ilyeneket, a kutatók több nemzedékét is. Méghozzá annak ellenére, hogy egyértelműen kimondható: a vajdasági párt- és kormányzervek a kisebbségiek által művelt human tudományok közül a középkort elemző történetírás és régészet iránt viseltettek a legnagyobb bizalmatlansággal. E magatartás okai könnyen beláthatók: a magyar szempontú középkor-kutatások nem erősítették az államalkotó nemzet(ek) mitizált, és a tényekkel csak mérsékelten egyeztethető múltképét, egyértelműen gyengíthették viszont a bácskai-bánsági magyar értelmiségben táplált gyökértelenség érzését.⁹³ A háború utáni első nemzedékbe tartozik Schulmann Imre,⁹⁴ Wellenreiter Pál⁹⁵ és Nagy Sándor.⁹⁶ E korszak történelemszemléletét a pánszláv, majd az ószerb elméletének egyeduralma jellemezte. Ők is elfogadták e tételt, ez azonban inkább a kötelező irányvonalhoz való alkalmazkodásból, mintsem egy belső meggyőződésből fakadt. (E tény egy-egy elszólásuk bizonyítja. Pl. az, hogy Wellenreiter Pál egy 1952-es ásatási jelentésében még szlávnak, egy 1960-asban viszont már avarnak titulálja ugyanazt a gombosi [sz.: Bogojevo] temetőt.⁹⁷) A három kutató életútja a vajdasági magyar kultúra megvalósulásának három lehetőségét is visszatükrözi az 1945 utáni évtizedekben. Schulmann Imre viszonylag hamar, már az 1950-es években emigrált Nyugatra. Így személye egy olyan – orwelli kifejezéssel élve – nonperson-ná vált, akit az 1990-es évekig említeni sem illett. Wellenreiter Pál a zombori múzeum felvirágoztatásán dol-

92. Ilyen kivétel volt: STANČIĆ 1980. 176-177; STANOJEV 1980a. 164-165; STANOJEV 1980b. 89-118; STANOJEV 1982c. 128-130.

93. E gondolkodásmód kialakulását elemezte: SZELI 1981. 61-67; SZELI 1983. 7-23.

94. ŠAFARIK-ŠULMAN 1954. 5-55.

95. Fontosabb munkái: WELLENREITER 1952. 135-142; WELLENREITER 1953. 148-151; WELLENREITER 1960. 176-185; WELLENREITER 1955. 65-67; WELLENREITER 1961a. 283-285; WELLENREITER 1961b. 51-58; WELLENREITER 1978-1979. 17-20

96. Munkásságának gazdag bibliográfiájából csak a középkori tárgyú tanulmányokra utalok: NAGY 1952. 159-161; NAGY 1953. 114-117; NAGY 1956. 163-169; NAGY 1961. 89-115; NAGY 1963. 136; NAGY 1971. 161-185; NAGY 1974; NAGY 1979. 11-19; NAGY 1987.

97. WELLENREITER 1960. 176-185. Őszinteségének a háttérben talán az állt, hogy e temetőt még Josip Korošec, tehát a niederei koncepció legnagyobb jugoszláviai képviselője is avarként aposztrofálta: KOROŠEC 1959. 103-117.

gozott 1971-ben bekövetkezett, hirtelen haláláig.⁹⁸ Nemcsak a múzeum régészeti osztályát vezette, az e feladatkörhöz kapcsolódó leletmentésekkel együtt, hanem hosszú időn át a múzeum történeti osztályát is. Sőt, ami régész körökben egyáltalán nem ismert, Wellenreiter Pál részt vett magyar népdalok gyűjtésében is.⁹⁹ Mindeközben a bácskai sáncok, az ún. római sáncok problematikája izgatta igazán. Olyannyira, hogy még élete utolsó, postumus publikált munkájában is e sáncok kérdésére tér ki, egy sziváci (sz./h.: Sivac) lelőhelyű római-kori sisak közlése ürügyén.¹⁰⁰ Csak az 1945 utáni első magyar régészgeneráció harmadik tagja, Nagy Sándor tudott a pánszláv, illetve ószláv elmélet keretei közül kilépni, hiszen ő egészen kései öregkoráig, az 1980-as évek végéig, aktív kutató maradt. Nagy Sándor életpályája sem tanulságok nélkül való.¹⁰¹ Rajzolni szerető tizenévesként került – a becskerekai gimnáziumban letett érettségi után – az 1930-as évek derekán a belgrádi Képzőművészeti Akadémiára. Itt azonban nemcsak a festészet szakmai fogásait sajátította el, hanem a kommunista eszme híve is lett. Így a becskerekai gimnázium tanáraként, 1941 és 1944 között bekapcsolódott a jugoszláv partizánmozgalomba is. Partizánmúltja következtében Nagy Sándorra jelentős politikai karrier várt, 1947-ben képviselőnek is megválasztották. 1948-ban azonban rásütötték a sztálinizmus bélyegét, és le is tartóztatták. Karrierje derékba tört, csak a becskerekai múzeum igazgatói állását tarthatta meg, és innen került 1953-ban az újvidéki Vajdasági Múzeumba. Munkatársi státusban. Nagy Sándor oly módon kapcsolódott be a vajdasági középkori régészetbe az 1950-es évek elején, hogy önképző módon tekintette át a szakirodalmat. Becsületére szól, hogy számos művet megismert, olvasottsága jónak volt minősíthető. Igaz e megállapítás még akkor is, ha egy-egy tanulmányából kiderül, bizonyos történelmi elemzésekre nem volt, aki a figyelmét felhívja. Nagy Sándor munkálkodását kezdetben – mint már utaltunk rá – a pánszláv, illetve az ószerb szemlélet hallgatólagos elfogadása, pontosabban meg nem kérdőjelezése jellemzi. Az 1970-es évek elején következett be látványos váltás szakmai karrierjében. Ezen időponttól ugyanis már ő is avar-koriként elemezte az óverbázi (sz.: Vrbas) temetőt, amelyet korábban saját maga is avaroszlávnak minősített.¹⁰² Nagy Sándor azonban nemcsak az avar temetők iránt érdeklődött. Nevéhez fűződik több honfoglalás-kori temetőrészlet – pl. a Törökbecse – Matej-puszta¹⁰³ (sz.: Novi Bečej–Matejski brod) – feltárása. Sőt, ugyanő a középkori, tehát nyilvánvalóan magyar vonatkozású monumentális építészet emlékeinek a vizsgálata is. Azaz, ő veze-

98. TRAJKOVIĆ 1971. 413.

99. http://nepzene.kfki.com/search_frame.php?mufaj=*eloadasmod=*megye=*telepules=*dialektus=*gyujto=Wellenreiter+P

100. WELLENREITER 1978. 17: 1. j.

101. VÉKÁS 1996.

102. Jól lemérhető e váltás már a dolgozatok címéből is. Már a tanulmány címében is avaroszlávként említi az adott sírmezőt: NAGY 1959b. 189–192; illetve NAGY 1960. 140–141. Egy-egy, 1971-ben, illetve 1972-ben megjelent munkája szerint viszont e temető „koraközépkori”: NAGY 1971a. 187–268, illetve „avar-kori”: NAGY 1972. 111 – 22.

103. NAGY 1952. 144–116.

tett feltárásokat a bácsi (sz./h.: Bač) vár,¹⁰⁴ valamint az araci¹⁰⁵ és dombói¹⁰⁶ (sz.: Novi Rakovac) monostor területén. Történeti és művészettörténeti szempontból e műemlékek közül minden kétséget kizáróan a dombói a legfontosabb: koraisága, illetve palmettás és szalagfonatos díszítésű kőfaragványai miatt.

A vajdasági magyar régészek második nemzedékébe csak egyetlen egy kutató tartozik. Szekeres Lászlóra azonban igencsak ráillik az „egyszemélyes intézmény” jelző. Munkásságának egyik súlyponti területe a terepmunka volt, de nagy kedvvel fordult az összefoglalások, illetve tudománynépszerűsítő munkák írása felé is. Így Szekeres László a hetvenes években feltárt több észak-bácskai X–XI. századi, köznépi temetőt, illetve középkori templomot. Nevéhez fűződnek az alábbi lelőhelyek feltárása: a Szabadka – Veresegyház – Nitrogényvár¹⁰⁷ (sz./h.: Subotica – Verušić – Azotara), Hajdújárás (sz./h.: Hajdukovo) – Kővágó,¹⁰⁸ Horgos (sz.: Horgoš) – Kishorgos – Templomdomb,¹⁰⁹ Tavankút – Szentanna¹¹⁰ (sz./h.: Tavankut – Sv Ana), illetve Bácsstopolya (sz.: Bačka Topola) – Pusztatemplom.¹¹¹ Továbbá, ő tekintette át több Tisza-menti kisváros: Zenta,¹¹² (sz.: Senta), Magyarkanizsa¹¹³ (sz.: Kanjiža), valamint egy nyugat-bácskai falu: Gombos¹¹⁴ (sz.: Bogojevo) középkori leletanyagát is. Sőt, ugyanő egy katalógus számára a Vajdaság népvándorlás-kori leletanyagát is áttekintette.¹¹⁵ Munkásságának csúcsa Észak-Bácska középkori településtörténetének az áttekintése volt.¹¹⁶ E munkát – példamutató módon – nemcsak magyarul¹¹⁷, hanem németül¹¹⁸ is megjelentette. A felsoroltakon túl Szekeres László jelentős közművelődési tevékenységet is kifejtett. A szabott terjedelmi keretek miatt csak két ilyen munkájára: az Attila hun nagykirályt,¹¹⁹ illetve a Vajdaság régészetének történetét¹²⁰ bemutató könyvre utalunk.

A vajdasági magyar régészet harmadik nemzedéke esetében is szimbolikus a nemzedék szó, hiszen az is csak egy személyből áll. Ricz Pétert a szakmai közvélemény ál-

104. NAGY 1959a. 147-151; NAGY 1961. 89-115.

105. E feltárásokat áttekintette: ČANAK–MEDIĆ 1974. 17-45; PETROVIĆ, M. 1975. 138; PETROVIĆ M. 1976. 126.

106. NAGY 1971. 161-185; NAGY 1974; NAGY 1979. 95-103; NAGY 1987. A lelőhely kutatásának kezdetéhez lásd: VESELINOVIC 1952b. 127-130. A templomrom konzerválását elemezte: NEDVIDEK 1976. 215-216.

107. SZEKERES–SZEKERES 1996.

108. SZEKERES 1983. 63; SZEKERES 1994. 463-470.

109. SZEKERES 1967b. 150-151; SZEKERES 1977. 11-12; SZEKERES 1993.

110. SZEKERES 1967a. 147-150.

111. SZEKERES 1977. 21.

112. SZEKERES 1971.

113. SZEKERES 1986.

114. SZEKERES 1978. 18-19.

115. SZEKERES 1980. 69-81.

116. SZEKERES 1977. 9-28; SZEKERES 1983.

117. SZEKERES 1983.

118. SZEKERES 1977. 9-28.

119. SZEKERES 1985.

120. SZEKERES 1981.

talában az avarok kutatójaként ismeri.¹²¹ Nevéhez fűződik a Bácsstopolya (sz.: Bačka Topola) – bánykerti, a szokoláci (sz.: Bački Sokolac), az ómoravicai/bácskossuthfalvi (sz.: Stara Moravica), valamint a Horgos – ördöglyuki (sz.: Horgoš – Erdegljuk „Djavolja rupa”) temető feltárása. A felsorolt észak-bácskai temetők előzetes értékelése során Ricz Péter fel tudott vetni olyan kérdéseket is, amelyek az avar régészet egésze szempontjából is a legjelentősebb problémák közé tartoznak.¹²² Ricz Péter kapcsán még azt is meg kell jegyezni, hogy ugyanő foglalkozott már Árpád-kori telepkutatótással is. Ilyen objektumokat bontott ki pl. a Szabadka – „OGREV” fatelep nevű lelőhelyen.¹²³ Munkássága már jelentős részben a vajdasági autonómia megszűnése utáni időkre, azaz az 1987-tel kezdődő válságkorszak idejére esik.

E kis kitérő után térjünk vissza a dolgozatunk főáramához, a vajdasági régészet időrendi tárgyalásához. Az 1980-as években a vajdasági középkor-kutatásban több fiatal, szerb nemzetiségű kutató is feltűnt: Radovan Bunardžić, Dušan Mrkobrad és Nebojša Stanojev. Ők mindhárman – a néhai Jovan Kovačević tanítványaként¹²⁴ – már fő kutatási területként fogtak bele az avarok, illetve az Árpád-kor vizsgálatába.

Radovan Bunardžić nevét a dunacsébi (sz.: Čelarevo) avar temető, pontosabban a sírok töltelékföldjében kibontott, másodlagosan bekarcolt menorákkal díszített téglák tették ismertté.¹²⁵ A téglák értelmezésének szövevényes kérdéseit – a néhai Jugoszlávia régészetében szinte egyedül álló módon – egy 1983-as, nemzetközi kerekasztal-konferencia lett volna hivatott megoldani, Begrádban.¹²⁶ A csébi temető értelmezése azonban kikerült a régészettel, történelemmel és vallástörténettel foglalkozó szakemberek köréből, miután e temető – a néhai Jugoszláviában szintén példa nélküli módon – egy divatos regénybe, Milorad Pavić „Kazár szótárába” is bekerült. E „lexikon-regény”¹²⁷ ismertetése túlmutat dolgozatunk keretein. Annál is inkább, mert az egyes címszavakban rejlő utalások – mondhatni a dolgok természetéből fakadóan – nem magukra a kazárookra, hanem az 1980-as évek Jugoszláviájára vonatkoznak. A dunacsébi temetőről írott címszó néhány sorát azonban ennek ellenére is szó szerint idéznünk kell, mert az a helyi bulvársajtó révén bekerült a közgondolkodásba. A „Kazár szótár” egyik képzelt szereplőjének, dr. Isajlo Suk újvidéki régésznek a hagyatéka az alábbi állítólagos kéziratot jegyzetet is tartalmazta: „A Dunacsében feltárt sírokról a magyarok azt szeretnék kideríteni, hogy oda magyarok vagy avarok temetkeztek, a zsidók, hogy zsidók, a muzulmánok, hogy mongolok – senki sem óhajtja őket kazároknak tudni.

121. Főbb műveinek bibliográfiája: RICZ 1975. 81-123; RICZ 1978. 103-105; RICZ 1979. 25-40; RICZ 1980. 77-90; RICZ 1982–1983a. 81-90; RICZ 1982–1983b. 105-122; RICZ 1983. 1-15; RICZ 1987. 147-158; RICZ 1993. 171-179.

122. RICZ 1993. 171-179 RICZ 1997. 149-158.

123. RICZ 1982. 125-127. A feltárt jelenségek részletes közlése: STANOJEV 1996. 135-142.

124. E kutató tevékenységét egy korábbi munkánkban részletesen ismertettük: TAKÁCS 1991b. 515-516.

125. BUNARDŽIĆ 1978-1979. 33-67 BUNARDŽIĆ 1980; BUNARDŽIĆ 1985.

126. A felszólalások szövegének közlése: KOVAČEVIĆ et al. 1983.

127. PAVIĆ 1984. Magyar fordítása: PAVIĆ 1987. A „Kazár szótárt” irodalomtudományi szempontból elemezte: BÁNYAI 1985. 1506-1507.

Pedig elsősorban azok...¹²⁸ Azaz a regény a csébi temető kapcsán egy eltűnt, és senki által el nem ismert identitás mellett tette le voksát.

Dušan Mrkobrad jellemző módon csak a Jovan Kovačevićhez benyújtott doktori értekezésében használta a tanára által preferált kategóriákat, későbbi munkáiban viszont már inkább szláv szemszögből igyekszik értékelni a koraközépkori leletanyagot. Függetlenül attól, vajon az adott leletegyüttes a Kaganátus területén kívül került-e elő, vagy annak határain belül. Jellegzetes példaként a Zimony (sz.: Zemun) területén kibontott leletek szláv értelmezése kínálkozik.¹²⁹ Annak következtében, hogy e helység esetében – az avar határvédelemben játszott kitüntet szerepe okán – éppen Jovan Kovačević bizonyította az avar lakosság jelenlétét.¹³⁰

A javaközépkor iránt érdeklődő Nebojša Stanojev több helyen is mentett településrészletet az 1970-es évek végétől.¹³¹ Majd pedig – jórészt már a tárgyalt korszak után – kísérletet tett a leletanyag monografikus összefoglalására. Előbb, 1989-ben katalógust jelentetett meg a mai Vajdaság területén régebben, nagyjából még az I. világháború előtt feltárt X–XI. századi temetőkről.¹³² Majd pedig, 1996-ban a telepfeltárások objektumait és leleteit is áttekintette.¹³³ Munkássága egy sajátos egyeztetési kísérletként is felfogható. A temetők és telepjelenségek értékelése során ugyanis Stanojev megpróbálta összeegyeztetni a szerb történetírás hagyományos felfogását, illetve a koncepció Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević által lefektetett kritikáját. A telepfeltárásokkal kapcsolatosan elsősorban az emelendő ki, hogy – a fentebb vázolt szemléletbeli hiányosság ellenére is – alapvető jelentőségűek. Hiszen e munkálatok által némiképp csökkent ama hátrány, amely a szakterület esetében a Vajdaság és a Kárpát-medence más területei között kétségtelenül fennáll. Nebojša Stanojev temetőkatalógusa is alapvető jelentőségű, bár ez esetben további kritikai megjegyzéseket is meg kell fogalmaznunk. E katalógus ui. jól kifejezi a vajdasági szerb régészet egy további gyengeségét: a hibák és hiányok nagy része ugyanis egészen egyszerűen annak a következménye, hogy Nebojša Stanojev a régi magyar szakirodalmat, nyelvtudás híján nem tudta tanulmányozni, ezért csak másod- illetve harmadkézből tájékozódott a művekről, általában meglehetősen alacsony szinten. Erre Kovács László mutatott rá nagy részletességgel,¹³⁴ de egyben átfogó igénnyel is. Recenziójában hangsúlyosan szerepelnek a pontatlanságok, illetve hiányok is. Az például, hogy a gombosi temető újraközléséből az éppen etnikai elemzés szempontjából kiemelkedő fontosságú lovasír, a 34. számú temetkezés említése hiányzik.¹³⁵

128. PAVIĆ 1987. 34.

129. MRKOBRAĐ 1981. 147-148; MRKOBRAĐ 1982. 28-31; MRKOBRAĐ 1985b. 67-69; MRKOBRAĐ 1985a. 137-139.

130. KOVAČEVIĆ 1973. 49-56.

131. Legjelentősebb ásatása: STANOJEV 1980b. 89-118.

132. STANOJEV 1989.

133. STANOJEV 1996.

134. KOVÁCS 1991.

135. STANOJEV 1989. 25; e sír értékeléséhez lásd még: KOVÁCS 1991. 407.

Az 1980-as évek közepétől a vajdasági középkor-kutatásra az „ószerb szemlélet” újraeredése nyomta rá bélyegét. Új népszerűsége egyáltalán nem független a nagypolitika eseményeitől. Éppen ellenkezőleg: e folyamat is – a Vajdaság középkori régészetének más markáns vonulataihoz hasonlóan – a politikai eseménytörténet közvetlen lecsapódásának tekinthető. 1987-ben Slobodan Milošević ragadta magához a hatalmat Szerbiában. Ő egy sajátos, nemzeti-szocialista modell bevezetésével igyekezett megreformálni nemcsak magát az állampártot, hanem ez által vélte stabilizálni az egész föderatív államszövetséget is. Másfél évtized távlatából nyugodt lélekkel kimondható: sikertelenül. A szerb pártvezetés hegemon törekvéseinek erőszakos megvalósítása egyenes úton vezetett Jugoszlávia felbomlásához. 1991-ben kivált az államszövetségből Szlovénia és Horvátország, 1992-ben pedig megindult a boszniai beháború.

E korszak régészeti kutatástörténete már természetesen egy új fejezetet kell, hogy képezzen. Itt csak néhány olyan jellegzetességet rögzítünk, amely a miloševići hatalomátvétel rövid időszakára volt jellemző. Slobodan Milošević oly módon tudta szerbiai hatalmát 1988-ban megszilárdítani, hogy tömegmozgalmat gerjesztett a vajdasági tartományi autonómia szétzúzására – ez volt az ún. joghurt-forradalom. E mozgalom mellékágaként pedig „szellemi hadjárat” folyt a tartomány kulturális különállása ellen. Egy olyan akciósorozat indult a kínai kulturális forradalom kampányaira emlékeztető – és egyes esetekben a tettelegességig fajuló – megmozdulásokkal, amely az „autonómistáknak” kikiáltott „kulturális munkásokat”, (értsd: a kultúra formálásában vezető szerepű embereket) állásukból eltávolította. Dolgozatunk témája miatt arra a „kampányra” kell emlékeztetnünk, amely a Vajdasági Múzeum újonnan berendezett, és szerbellenesnek nyilvánított kiállítása ellen folyt. Hogyan alkalmazkodtak a régészek az új politikai irányvonalhoz? A kutatók egy jelentős hányada e folyamatokról igyekezett tudomást sem venni. E magatartás jellegzetes példáját Daria Batistić-Popadić ténykedése szolgáltatja. Ő 1988-ban tette közzé a dolovai (sz.: Dolovo) ásatás 1965 óta elfekvő anyagát.¹³⁶ Miközben a múzeum előtti téren szinte havi rendszerességgel került sor olyan nagygyűlésekre, ahol az összetoborzott százezres tömeg szélsőségesen sovinizta jelszavakat skandált. A középkorkutatók egy másik része sajnos beállt az uszítók közé. Így az Újvidéki Egyetem Bölcsészkarán középkori szerb történelmet oktató Milica Grković oly módon szónokolt egy újvidéki nagygyűlésen a magyarok vajdasági jelenlétéről, hogy e nemzeti közösséget az 1956-os, magyarországi emigráció következményének tulajdonította.

1987 után tehát igencsak megvolt a szellemi közeg az ószerb-elmélet újjáélesztéséhez. E folyamatot egy belső, azaz magából a szakmai közvéleményből eredő tényező is erősítette. Az, hogy a szerb őshonosság-elmélet kritikáját az 1970-es és ‘80-as években sem fogadták el a tartomány ortodox egyházi építészetét elemző kutatók. Így Miomir Petrović, a vajdasági épületkutatás egyik legfontosabb személyisége, 1978-ban fogalmazta újra azt a régi keletű elméletet, amely szerint az aracsi templom a XIII.

136. BATISTIĆ–POPADIĆ 1988. 3-18.

század előtt ortodox lett volna.¹³⁷ Már 1988-ban, azaz az autonómiát felszámoló „joghurt–forradalom” idején látott napvilágot Miomir Petrović azon dolgozata, amelyben a dombói monostor alaprajzi rendszerét a bizánci építészetből igyekezett levezetni.¹³⁸ Mindkét felvetés ellen komoly érvek szólnak: Aracs esetében az ortodox eredetelmélet újrafogalmazása kissé abszurdnak tűnik éppen Miomir Petrović részéről. Hiszen e monostor feltárásainak rövid jelentésében éppen ő írta le azt, hogy a XIII. századi, azaz a romjaiban ma is álló templom alatt régebbi épületnyomokat nem sikerült lelni.¹³⁹ Dombó esetében pedig egyértelműen a bizánci provinciális építészet ellen szól a szentély alatt kialakított altemplom. Ilyenre ugyanis nem az ortodox Délkeleten, hanem a nyugati egyház területén találni számos Karoling és Ottó-kori előzményt. A ma is álló ortodox templomok esetében pedig a mértéktartó szerb kutatók is az 1389-es Rigó mezei csata utánra szokták tenni az első alapításokat a későbbi Vajdaság területén. Ezt a kronológiát igazolták az 1945 utáni évtizedekben folytatott feltárások, illetve falkutatások is. A szalánkeméni (sz.: Stari Slankamen) Szt. Miklós titulusú ortodox templom (=crkva S. Nikole, vagy Nikolajevska crkva) esetében a falkutatás során kibontott gótikus, sőt egészen pontosan Mátyás-kori kőfaragványok igazolták ezen épület XV. század közepe utáni építését.¹⁴⁰ Ugyanezt a XV. századi kronológiát eredményezte a Száva-parti Kölpény¹⁴¹ (sz.: Kupinovo), valamint a dél-bácskai Bogyán (sz.: Bodjani) kolostortemplomának a művészettörténeti vizsgálata (még az 1950-es évek elején!),¹⁴² továbbá a dél-bánáti Hertelendyfalva (sz.: Vojlovica) határában álló ortodox monostor első építési fázisának a művészettörténeti vizsgálata,¹⁴³ illetve régészeti feltárása¹⁴⁴ is. A bácskai Sajkáskerületben álló Kabol (sz.: Kovilj) monostora esetében pedig Vojislav Matić 1976-ban közölt, építészettörténeti kutatása az első templom XVI. századi származtatását támasztotta alá.¹⁴⁵ Cáfolva egy – a szerb történetírás romantikus irányzata által lelkesen felkarolt¹⁴⁶ – helyi hagyományt, amely szerint a rendházat maga Szt. Száva alapította volna a XIII. század elején. Vojislav Matić nevének említése azért volt jogos, mert nemcsak Kabolon, hanem a kölpényi és hertelendyfalvi/vojlovicai kutatásokban is vezető szerepet játszott. Szakmai karrierje annak a példája, hogy egy ilyen, a helyi közeg által kifejezetten nemzeti kutatási témaként kezelt területen is meg lehetett maradni a realitás talaján, legalábbis az 1970-es és 80-as években. Azon esetben, ha az illető kutató a valós emlékmagyarázatot vizsgálja, az axi-

137. PETROVIĆ M. 1975. 138; PETROVIĆ M. 1976b. 126.

138. PETROVIĆ M. 1988. 32-45.

139. PETROVIĆ 1975. 138; PETROVIĆ M. 1976b. 126.

140. KORAĆ 1970. 40-45.

141. MATIĆ 1981. 41-54.

142. MIRKOVIĆ–ZDRAVKOVIĆ 1952.

143. MATIĆ 1973. 153-169.

144. KOSTIĆ 1987. 19. Felfogása szerint a monostor XV. század eleji, de talán származhat a XIV. század végéről is.

145. MATIĆ 1976. 155-177.

146. GRUJIĆ 1939. 403; POPOVIĆ 1952. 17.

omatikus erejűnek vélt elméletek igazolásának a kényszere helyett. Egy másik szempontból nézve a szakirodalmat egy negatív tény rögzítése sem mulasztható el. A felsorolt kutatások ugyanis az 1970-es és '80-as években sem gátolták a szerb egyházi építészetéről monografikus igényű összefoglalókat, illetve képes albumokat összeállító történészeket – művészettörténészeket abban, hogy egy-egy kolostor alapítását a XIII. századra, vagy esetleg még korábbi időkre tegyék.

Rövidítések

- A. SAJTI 1987 A. SAJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944*. [Budapest] 1987.
- BAJALOVIĆ–HADŽI–PEŠIĆ 1956 BIRTAEVIĆ (=BAJALOVIĆ – HADŽI–PEŠIĆ), Marija: Pečati na slovenskoj keramici u nekim muzejima Srbije i Vojvodine. *RVM* 5 (1956). 159-162.
- BAJALOVIĆ–HADŽI–PEŠIĆ 1961 BIRTAEVIĆ (=BAJALOVIĆ – HADŽI–PEŠIĆ), Marija: Zbirka srednjevekovnog i kasnog narodnog nakita iz Dubovca. *RVM* 10 (1961). 25-48.
- BÁLINT 1991 BÁLINT Csanád: *Süüdungarn im 10. Jahrhundert*. (Studia archaeologica 11). Budapest 1991.
- BÁNYAI 1985 BÁNYAI János: A kazárok és amit a regény tudhat róluk. *Nagyvilág* 30/10 (1985). 1506–1507.
- BARAČKI 1960 BARAČKI, Stanimir: Grupni nalaz starosrpskog gvozdenog alata iz Vršca. *RVM* 9 (1960). 186-195.
- BARAČKI 1977 *Jugoistočni Banat u ranom srednjem veku sa pregledom ranosrednjovekovnih nalazišta*. Kiállítási katalógus. Szerk. Stanimir BARAČKI. Vrac 1977.
- BARAČKI 1988 BARAČKI, Stanimir: Krstovi iz zbirki Narodnog muzeja u Vršcu. *ZNM* 13 (1988)/1, Arheologija 171-176.
- BATISTIĆ–POPADIĆ 1988 BATISTIĆ–POPADIĆ, Daria: Dolovo – Ciglana na Deliblatskom putu – srednjevekovni sloj. *Narodni muzej Pančevo, Glasnik* 1 (1988). 3-18.
- BODOR 1982–1983 BODOR, Antal: Izveštaj o radu Gradskog muzeja u Somboru u proteklih 100 godina. *RVM* 28 (1982–1983). 13-17.
- BOŠKOVIĆ–DUVAL et al. 1974 BOŠKOVIĆ, Djurdje – DUVAL, Noël et alii: *Recherches archéologiques à Sirmium. Mélanges de l'École française de Rome*. (Antiquité 86). Rome 1974.
- BRUKNER–MEDOVIĆ 1968 BRUKNER, Olga – MEDOVIĆ, Predrag: Kovin, grad – višeslojno naselje. *AP* 10 (1968). 184-188.
- BUDAY 1893 BUDAY, Árpád: Délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum-társulat. In: *A Pallas nagy lexikona*. V. Budapest 1893. 151.
- BUKUROV 1978 BUKUROV, Branislav: *Bačka, Banat i Srem*. Novi Sad 1978.
- BUNARDŽIĆ 1978–1979 BUNARDŽIĆ, Radovan: Izvetaj sa zatitnog arholokog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu „Ciglana” kod Čelareva. *GzPSKV* 8-9 (1978–1979). 33-67.
- BUNARDŽIĆ 1980 BUNARDŽIĆ, Radovan: *Menore iz Čelareva*. Kiállítási katalógus. Beograd. 1980.
- BUNARDŽIĆ 1985 BUNARDŽIĆ, Radovan: *Čelarevo - Risultati delle recherche nelle necropoli dell alto medioevo*. Roma, 27. novembre – 2. dicembre 1985.
- BUNARDŽIĆ 1988 BUNARDŽIĆ, Radovan: Gomolava v srednih vekah. In: *Gomolava. Cronologie (sic!) und Stratigrafie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südost-*

- europas*. Internationales Symposium Ruma 1986. Szerk. TASIĆ, Nikola – PETROVIĆ, Jelka. Vojvodjanski muzej Novi Sad, Gomolava knj. 1. Balkanoloki Institut SANU, Bgd. posebna izdanja 33. Novi Sad 1988. 87-92.
- ČANAK-MEDIĆ 1974
 ČANAK-MEDIĆ, Milka: Srednjevekovna crkva u Arači. Uvod sa istoriografijom. *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 10 (1974). 17-45.
- CVIJIC et al. 1919
 CVIJITICH Y. (=CVIJIC, J.) – RADONITCH, Y. (=RADONIC, J.) – STANOJEVITCH (=STANOJEVIC), St. – ZEREMSKY, H. (=ZEREMSKI, I.): *Le Banat*. Paris 1919.
- CSERES 1991
 CSERES Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest é. n. [1991.]
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962
 DIMITRIJEVIĆ, Danica – KOVAČEVIĆ, Jovan – VINSKI, Zdenko: *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun 1962.
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ 1965
 DIMITRIJEVIĆ, Danica – KOVAČEVIĆ, Jovan: Stari Slankamen (Acumincum) – prais-torijska, antička i srenjevekovna (sic!) nalazišta. *AP* 7 (1965). 115-120.
- DIMITRIJEVIĆ S. 1973
 DIMITRIJEVIĆ, Sergije: Ostave srpskog srednjovekovnog novca na Severu od Dunava. *Istorijski časopis* 20 (1973).
- DIMITRIJEVIĆ D. 1960
 DIMITRIJEVIĆ, Danica: Gepidska nekropola „Kormadin” kod Jakova. *RVM* 9 (1960). 5-50.
- DIMITRIJEVIĆ D. 1980
 DIMITRIJEVIĆ, Danica: U antičkom periodu i vremenu seobe naroda. In: *Kratak pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine. Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1980*. 116-118.
- DIMITRIJEVIĆ D. 1982a
 DIMITRIJEVIĆ, Danica: Batajnica – nalazište Velika humka. in: JEVTIĆ 1982. 49-50.
- DIMITRIJEVIĆ D. 1982b
 DIMITRIJEVIĆ, Danica: Jazovo. in: JEVTIĆ 1982. 40.
- ERDÉLYI 1979
 ERDÉLYI István: Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságból. *Antik Tanulmányok* 26 (1979). 87-96.
- FOLTINY–KOREK 1944–1945
 FOLTINY I. – KOREK J.: A csecstói középkori templom és temető. *ATIÉ* 1 (1944–1945). 149-190.
- GAJ-POPOVIĆ 1979
 GAJ-POPOVIĆ, Dobrila: Novac srpskog srednjeg veka i Vizantije sa teritorije Srema. *ZNM* 9-10 (1979). 355-358.
- GARAŠANIN 1951
 GARAŠANIN, Milutin: Vojvodina u doba Seobe naroda. Izložba Vojvodjanskog muzeja u Novom Sadu 1950 godine. *Muzeji* 6 (1951). 28-31.
- GIRIĆ 1995–1996
 GIRIĆ, Milorad: Severni Banat — sakralni objekti i nekropole 10-15. veka. *RMV* (=RVM) 37-38 (1995–1996). 139-154.
- GORENC–DIMITRIJEVIĆ 1956
 GORENC, Marcel – DIMITRIJEVIĆ, Danica: „Gradina” u Starom Slankamenu. (Zapažanja u vezi sa arheološkim istraživanjima u 1955. godini.) *RVM* 5 (1956). 150-154.
- GRBIĆ 1950
 GRBIĆ, M.: Gradište kod Kikinde. *Starinar* NS 1 (1950). 113-118.
- GRBIĆ 1951
 GRBIĆ, M.: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. *Starinar* NS 2 (1951). 133-138.
- GRUBIŠIĆ 2002
 GRUBIŠIĆ, Ante: Arheolog dr. Rudolf R. Schmidt u Hrvatskoj. *Osječki zbornik* 26 (2002). 107-134.

- GRUJIĆ 1939 GRUJIĆ, Radoslav: Duhovni život. In: POPOVIĆ D. J. 1939. 330-414.
- HÓDI 2002 HÓDI Sándor: Zavarodott nemzetudat avagy népszerűségi listák történelmünk nagyjairól a Vajdaságban *Aracs* 2002/1. szám
http://aracs.org.yu/folyoirat/2002_01/cikk_05.htm
- JANKULOV 1939 JANKULOV, Borislav: Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda. In: POPOVIĆ D. J. 1939. 81-90.
- JANKULOV 1950 JANKULOV, Borislav: Oslobodjenje Vojvodine od Turaka i stanje njeno posle oslobodjenja. *Zbornik Matice srpske, serija društvenih nauka* 1 (1950). 31-37.
- JEVTOVIĆ 1982 *Nakit na tlu Srbije, iz srednjovekovnih nekropola od X-XV veka*. Kiállítási katalógus. Főszerk. Jevta JEVTOVIĆ. Beograd 1982.
- JOVANOVIĆ 1997 A. J (=JOVANOVIĆ, Aleksandar): Bononija. In: SREJOVIĆ 1997. 138.
- JURIŠIĆ 1953 JURIŠIĆ, Aleksandra: Rimsko-sarmatski i slovenski nalazi u Kovačici. *RVM* 2 (1953). 141.
- KARÁCSONYI 1919 KARÁCSONYI János: *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*. Budapest 1919. [franciául: *Les droits historiques de la nation hongroise á l'intégrité teritoriale de son pays*. Budapest 1919. angolul: *The Historical Rights of the Hungarian Nation to the Territorial Integrity*. Budapest 1920].
- KAŠANIN 1939 KAŠANIN, M.: Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe. In: POPOVIĆ D. J. 1939. 441-454.
- KORAĆ 1970 KORAĆ, Vojislav: Stara crkva u Slankamenu i njeno mesto u razvitku srpske arhitekture kasnog srednjeg veka. In: *Stari Slankamen, prilozi monografiji. Matica srpska. Zbornik za liovne umetnosti* 6 (1970). 25-46.
- KOREK 1990 KOREK József: A zombor-bükkszállási 17. századi temető sírjai. *MFME* 1989-1990 [1992]. 181-201.
- KOROŠEC 1958 KOROŠEC, Josip: Istraživanje slovenske keramike ranog srednjeg veka u Jugoslaviji. *RVM* 7 (1958). 5-12.
- KOSTIĆ 1987 KOSTIĆ, Zorica: Arheološka istraživanja u crkvi manastira Vojlovica 1984. godine. *GzPSKV* 14 (1987). 19-25.
- KOVAČEVIĆ-DIMITRIJEVIĆ 1959 KOVAČEVIĆ, Jovan – DIMITRIJEVIĆ, Danica: Srednjovekovna nekropola u Batajnici. *AP* 1 (1959). 151-153.
- KOVAČEVIĆ-DIMITRIJEVIĆ 1961 KOVAČEVIĆ, Jovan – DIMITRIJEVIĆ, Danica: Brdašica, Vojka, Stara Pazova – Nekropola II avarskog kaganata. *AP* 3 (1961). 116-120.
- KOVAČEVIĆ et alii 1983 *Naučni skup „Menore iz Čelareva”* (Tekst diskusije prema stenografskim beleškama.) Szerk. J. KOVAČEVIĆ et alii. Beograd. 1983.
- KOVAČEVIĆ 1960 KOVAČEVIĆ, Jovan: *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti (od IV do početka VII veka)*. Novi Sad 1960.
- KOVAČEVIĆ 1972 KOVAČEVIĆ, Jovan: Les tombes 73 et 77 de la nécropole de „Čik”. *Balcanslavica* 1 (1972). 65-72.
- KOVAČEVIĆ 1973 KOVAČEVIĆ, Jovan: Die awarische Militärgrenze in der Umgebung von Beograd im VIII. Jahrhundert. *AI* 14 (1973). 49-56.
- KOVAČEVIĆ 1977 KOVAČEVIĆ, Jovan: *Avarski kaganat*. Beograd 1977.
- KOVAČEVIĆ 1981 KOVAČEVIĆ, Jovan: Doseljenje Slovena na Balkansko polustrvo. In: *Istorija srpskog naroda. Prva knjiga. Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371)*. Szerk. Sima ČIRKOVIĆ. Beograd 1981. 109-124.
- KOVÁCS 1991 KOVÁCS László: Bemerkungen zur Arbeit von Stanojev, N.: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. *ActaArchHung* 43 (1991). 399-424.

- KRISTÓ 1984 KRISTÓ Gyula: A korai feudalizmus (1116–1242). In: *Magyarország története tíz kötetben*. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY György. Szerk. BARTHA Antal. Budapest 1984. 1007-1415.
- LÁSZLÓ 1977 LÁSZLÓ Gyula: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kolozsvár 1946; Reprint in: UÓ: *Régészeti tanulmányok*. Budapest [1977]. 127-129.
- MANO-ZISI et al. 1948
MANO-ZISI, Djordje – LJUBINKOVIĆ, Mirjana – KOVAČEVIĆ, Jovan – VESELINOVIĆ, Rajko L.: Zaštitno iskopavanje kod Pančeva. *Muzeji* 1 (1948). 78-94.
- MANO-ZISI–PURKOVIĆ 1941
MANO-ZISI, Djordje – PURKOVIĆ, Miodrag Al.: Srpski srednjovekovni nakit i ukus. *Umetnički pregled* 4 (1941)/1. 15-22, 72.
- MANO-ZISI 1937 MANO-ZISI, Djordje: Jedan sremski nalaz iz doba seobe naroda. *GID* 10 (1937). 265-275.
- MATIĆ 1973 MATIĆ, Vojislav: Manastir Vojlovica. *Matica srpska, Zbornik za likovne umetnosti* 9 (1973). 153-169.
- MATIĆ 1976 MATIĆ, Vojislav: Stara crkva manastira Kovilja. *Matica srpska, Zbornik za likovne umetnosti* 12 (1976). 155-177.
- MATIĆ 1981 MATIĆ, Vojislav: Crkva Svetog Luke u Kupinovu. *GzPSKV* 10 (1981). 41-54.
- MATUSKA 1990 MATUSKA Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Budapest [1990].
- MEDAKOVIĆ 1985 MEDAKOVIĆ, Dejan: *Istraživači srpskih starina*. Beograd 1985.
- MILOŠEVIĆ–MILUTINOVIĆ 1958
MILOŠEVIĆ, Petar – MILUTINOVIĆ, Olga: Zaštitna iskopavanja u Sremskoj Mitrovici. *GzPSKV* 2 (1958). 36-37.
- MILOŠEVIĆ P. 1982–1983
MILOŠEVIĆ, Petar: Sto godina arheološkog rada u Vojvodini. *RVM* 28 (1982–1983). 23-25.
- MILOŠEVIĆ P. 1971 MILOŠEVIĆ, Petar: Earlier archaeological activity in Sirmium. – Raniji nalazi u Sirmijumu. In: *Sirmium II. Archaeological investigations in Syrmian Pannonia. Arheološka istraživanja u Sremu*. A szerkesztő bizottság elnöke Djurdje BOŠKOVIĆ. Beograd 1971.
- MILOŠEVIĆ P. 2001 MILOŠEVIĆ, Petar: *Arheologija i istorija Sirmijuma*. Novi Sad 2001.
- MIRKOVIĆ–ZDRAVKOVIĆ 1952
MIRKOVIĆ, Lazar – ZDRAVKOVIĆ, Ivan: *Manastir Bodjani*. (SAN Posebna izdanja, knj. 198. Arheološki institut knj. 2). Beograd 1952.
- MRKOBRAD 1980 MRKOBRAD, Dušan: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. (Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III. Monografije 6). Beograd 1980.
- MRKOBRAD 1981 MRKOBRAD, Dušan: Veslački klub Zemun – srednjovekovna nekropola. *AP* 22 (1981). 147-148.
- MRKOBRAD 1982 MRKOBRAD, Dušan: Selo Boljevci kod Zemuna – srednjovekovno i praistorijsko naselje. *AP* 23 (1982). 28-31.
- MRKOBRAD 1985a MRKOBRAD, Dušan: Naselje „Galenika“, Zemun – kasnolatensko i srednjovekovno naselje. *AP* 24 (1985). 67-69.
- MRKOBRAD 1985b MRKOBRAD, Dušan: „Elektronska industrija“ Zemun – srednjovekovno naselje. *AP* 24 (1985). 137-139.
- MRKOBRAD 1986 MRKOBRAD, Dušan: Kapela, Batajnica kod Zemuna. Ostaci slovenskog i halštatskog naselja. *AP* 25 (1986). 59-61.
- NAGY–NAGY 1964
NADJ (=NAGY), I. – NADJ (=NAGY), P.: *Katalog arheološke zbirke dr. Imre Frey-a*. Sombor 1964.
- NAGY 1952 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Probno arheološko ispitivanje Selišta kod Taraša. *RVM* 1 (1952). 159-161.

- NAGY 1953 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Naselje iz mlađjeg kamenog doba na Matejskom Brodu kod Novog Bečĵeja. Prethodni izveštaj o radovima u 1952. godini. *RVM* 2 (1953). 114-117.
- NAGY 1956 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor) : Slovenske posude iz Čortanovaca. *RVM* 5 (1956). 163-169.
- NAGY 1959a NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Iskopavanje srednjevekovne tvrđave u Baču. *AP* 1 (1959). 147-151.
- NAGY 1959b NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Avaroslovenska nekropola u Vrbasu. *AP* 1 (1959). 189-192.
- NAGY 1960 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Avaroslovenska nekropola u Vrbasu (nastavak sistematskih ispitivanja) *AP* 2 (1960). 140-141.
- NAGY 1961 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Tvrđava Bač. – rezultati arheoloških istraživanja 1958. i 1959. godine. *RVM* 10 (1961), 89-115.
- NAGY 1963 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Gradina, Rakovac – srednjevekovni manastir. *AP* 5 (1963). 136.
- NAGY 1965 NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Srednjevekovni nalazi na Gomolavi 1965. godine. *RVM* 14 (1965). 247-250.
- NAGY 1971a NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Nekropola iz ranog srednjeg veka na ciglani „Polet” u Vrbasu. *RVM* 20 (1971). 187-268.
- NAGY 1971b NADJ, Šandor (=NAGY Sándor): Dombo. Rezultati istraživanja na Gradini u Rakovcu (1963–1966). *RVM* 20 (1971). 161-185.
- NAGY 1972 NAGY Sándor: Le cimetière de Vrbas de l'époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada. in: „*Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*”. Szerk. GEREVICH László. (MittarchInst, Beiheft 1). Budapest 1972. [=Conférence Internationale 1971, Szeged]. 111–122.
- NAGY 1974 NAGY Sándor: *Dombó*. [Újvidék 1974.]
- NAGY 1979 NAGY Sándor: Parallelen des Steines von Aracs in der Wojwodina. *Alba Regia* 17 (1979). 95-103.
- NAGY 1987 NAGY Sándor: *Dombó, középkori kolostor és erőd*. [Újvidék, 1987.] Szerbhorvát változat: NADJ, Šandor: *Dombo, srednjovekovna opatija i tvrđava*. Novi Sad 1985.
- NEDVIDEK 1976 NEDVIDEK, Sofija: Konzervacija i početni radovi na prezentaciji lokaliteta „Gradina” – manastirski kompleks „Dombo” u Novom Rakovcu. *GzPSKV* 6-7 (1976). 215-216.
- PAVIĆ 1984 PAVIĆ, Milorad: *Hazarski rečnik*. Prosveta Beograd. 1984.
- PAVIĆ 1987 PAVIĆ, Milorad: *Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény*. Ford. BRASNYÓ István. [Újvidék 1987].
- PETROVIĆ J. 1984 PETROVIĆ, Jelka: *Gomolava – arheološko nalazište*. Kiállítási katalógus. Novi Sad 1984. 59-63.
- PETROVIĆ M. 1975 Petrović, Miomir: Arača, Novi Bečĵej – srednjevekovna bazilika. *AP* 17 (1975). 138.
- PETROVIĆ M. 1976a PETROVIĆ, Miomir: Vršačka kula. *GZPSKV* 6-7 (1976). 53-61.
- PETROVIĆ M. 1976b PETROVIĆ, Miomir: Arača, Novi Bečĵej – srednjevekovna bazilika. *AP* 18 (1976). 126.
- PETROVIĆ M. 1988 PETROVIĆ, Miomir: Vizantijska arhitektura u Novom Rakovcu. *GZPSKV* 15 (1988). 32-45.
- PETROVIĆ M. 1990 PETROVIĆ, Miomir: Tvrđava Kupinik na Obedskoj bari. *GZPSKV* 16 (1990). 24-28.

- POP-LAZIĆ 1976 POP-LAZIĆ, Petar: Rezultati arheoloških istraživanja u Malom Idjošu. *Zbornik Istorijskog Muzeja Srbije* 11-12 (1976). 67-82.
- POPOVIĆ 1939 *Vojvodina*. I: Od najstarijih vremena do velike seobe. Szerk. Dušan J. POPOVIĆ. Novi Sad 1939.
- POPOVIĆ 1952 POPOVIĆ, Dušan J.: *Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka (istorija naselja i stanovništva)*. SAN Posebna izdanja, knjiga CXCI. Etnografski institut, knj. 3. Beograd 1952.
- PRICA 1980 PRICA, Radimir: Malo Kvalovo, Krnjeevci – srednjevekovno naselje. *AP* 21 (1980). 170-171.
- Problemi seobe naroda*
Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini. – Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Szerk. Danica DIMITRIJEVIĆ – Jovan KOVAČEVIĆ – Zdenko VINSKI. Novi Sad 1978.
- RADIŠIĆ 1958 RADIŠIĆ, Radovan: Otkriće turskog groblja u Zrenjaninu. *RVM* 7 (1958). 123-124.
- RADONITCH 1919 RADONITCH, Yovan (=RADONIĆ, Jovan): *Histoire des Serbes de Hongrie*. Paris–Bruxelles–Dublin 1919.
- RICZ 1975 RICZ Péter: A népvándorláskor problematikája Bácskában. In: *Létünk-évkönyv 1975*. Szabadka 1975. 81-123.
- RICZ 1978 RIC, Peter (=RICZ Péter): Moravički put, Bački Sokolac – avarska nekropola. *AP* 20 (1978). 103-105.
- RICZ 1979 RIC, Peter (=RICZ Péter): Arheološka nalazišta seobe naroda u severoistočnoj Bačkoj. *RVM* 25 (1979). 25-40.
- RICZ 1980 RIC, Peter (=RICZ Péter): Resultate der neueren Ausgrabungen awarischer Nekropolen in der nordöstlichen Bačka – Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Skoloca (sic!) (Gemeinde Bačka Topola). *Balcanoslavica* 9 (1980). 77-90.
- RICZ 1982 RIC, Peter (=RICZ Péter): Ogrcv, Subotica – srednjovekovno naselje. *AP* 23 (1982). 125-127.
- RICZ 1982 – 1983a RIC, Peter (=RICZ Péter): Glavno oružje nomadskih ratnika – rekonstrukcija avarskog refleksnog luka. *RVM* 28 (1982-1983). 81-90.
- RICZ 1982-1983b RIC, Peter (=RICZ Péter): Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the resolving of Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka. *AI* 22-23 (1982-1983). 105-122.
- RICZ 1983 RIC, Peter (=RICZ Péter): The Weapons of Steppe Nomads. *Balcanoslavica* 10 (1983). 1-15.
- RICZ 1987 RIC, Peter (=RICZ Péter): Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Prilozi rešavanju problematike sahranjivanja Avara u Severnoj Bačkoj. *RVM* 30 (1987) 147 – 158.
- RICZ 1993 RICZ Péter: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LŐRINCZY Gábor. Szeged 1993. 171-179.
- RICZ 1997 RIC (=RICZ), P.: Pitanje hronologije napuštanja avarskih nekropola u Severnoj Bačkoj In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 godina doseljenja Mađjara i Vojvodina*. Egy tudományos tanácskozás anyaga – Zbornik radova naučnog skupa. Szerk. BORDÁS Gy. et al. Újvidék 1997. 149-158.
- ŠAFARIK–ŠULMAN 1954 ŠAFARIK, Olga – ŠULMAN, Mirko (=SCHULMANN Imre) : Hinga. Srednjevekovna nekropola kod Subotice. *RVM* 3 (1954). 5-55.
- SCHMIDT–BOSKOVIĆ 1939 ŠMIT (=SCHMIDT), Rudolf – BOSKOVIĆ, Djurdje: Srednjevekovni gradovi u Vojvodini. In: POPOVIĆ D. J. 1939. 301-339.

- SCHMIDT 1933 ŠMIT (=SCHMIDT), Rudolf: Petrovaradinska tvrđjava u vreme od 1687 do 1692. In: *Spomenica grada Novog Sada*. (=GID 6 (1933)). Sremski Karlovci 1933. 178-190.
- SCHMIDT 1939 ŠMIT (=SCHMIDT), Rudolf: Petrovaradinska tvrđjava – Povodom proširenja puta Petrovaradin – Kamenica. in: *Kulturno-privredni pregled. Mesečni dodatak Slubenom listu Dunavske banovine* 5 (1939). 163-166.
- SCHMIDT 1941 ŠMIT (=SCHMIDT), Rudolf: Varadin. In: *Vojvodina*. II: Od velike seobe do kraja XVIII. veka. Szerk. D. J. POPOVIĆ. Novi Sad 1941. 350-366.
- SKOK 1951 SKOK, Petar: Toponomastika Vojvodine. *Zbornik Matice srpske, serija društvenih nauka* 2 (1951). 64.
- SREJOVIĆ 1997 *Arheološki leksikon, preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija*. Szerk. Dragoslav SREJOVIĆ. Beograd 1997.
- SREJOVIĆ 1997 D. S. (=SREJOVIĆ, Dragoslav): Gomolava. In: SREJOVIĆ 1997. 322.
- STANČIĆ 1973 STANČIĆ, Viktor: Zemunska tvrđjava – lokalitet Gardoš. *AP* 15 (1973). 97-100.
- STANČIĆ 1980 STANČIĆ, Viktor: Srbobran – srednjovekovno nalazite. *AP* 21 (1980). 176-177.
- STANOJEV 1980a STANOJEVIĆ (=STANOJEV), Nebojša: Vrbas 1, Vrbas – srednjevekovno i praistorijsko nalazište. *AP* 21 (1980). 164-165.
- STANOJEV 1980b STANOJEVIĆ, (=STANOJEV) Nebojša: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečēja – srednjevekovna lončarska radionica. *RVM* 26 (1980). 89-118.
- STANOJEV 1982a STANOJEVIĆ (=STANOJEV), N.: Hrtkovci, Gomolava, nekropola XII-XIV. veka. In: JEVTIĆ 1982. 71.
- STANOJEV 1982b STANOJEVIĆ (=STANOJEV), Nebojša: Rumska Petlja, Žirovac, Ruma – srednjevekovno naselje. *AP* 23 (1982). 130-132.
- STANOJEV 1982c STANOJEVIĆ (=STANOJEV), Nebojša: Stari Petrovaradin, Novi Sad – srednjevekovno naselje. *AP* 23 (1982). 128-130.
- STANOJEV 1985 STANOJEVIĆ (=STANOJEV), Nebojša: Botra, Bečej – srednjevekovno naselje. *AP* 24 (1985). 139-141.
- STANOJEV 1986 STANOJEVIĆ (=STANOJEV), Nebojša: Jablanovi Čelarevo. Srednjevekovna i praistorijska nekropola. *AP* 25 (1986). 93.
- STANOJEV 1987 STANOJEVIĆ (=STANOJEV), Nebojša: Naselja VIII – IX veka u Vojvodini. *RVM* 30 (1987). 119-141.
- STANOJEV 1989 STANOJEV, Nebojša: *Nekropole X-XV veka u Vojvodini. — Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina*. (Arheološko društvo Vojvodine, Katalog 1). Novi Sad 1989.
- STANOJEV 1996 STANOJEV, Nebojša: *Srednjevekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini. — Mittelalterliche dörfliche Siedlungen vom 5. bis zum 15. Jh. in der Vojvodina*. Novi Sad 1996.
- STANOJEVIĆ 1919 STANOJEVITCH (=STANOJEVIĆ), Stanoje: *Le rôle des Serbes de Hongrie*. Paris 1919.
- STOJAČKOVIĆ' 1849 STOJAČKOVIĆ' A.: *Čerte iz života naroda srbskog u ugarskim' oblastima od' vremena kad' su Madjari u ove došli pa do slavnog' doba voskresenija Vojvodine Serbie ili od' godine 895-1849*. Beč 1849.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 SZEKERES László – SZEKERES Ágnes: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón*. (Subotica – Azotara) . Szabadka 1996.
- SZEKERES 1967a SEKEREŠ Laslo (=SZEKERES László): Gornji Tavankut, Sv. Ana – srednjevekovna nekropola i crkva. *AP* 9 (1967). 147-150.
- SZEKERES 1967b SEKEREŠ Laslo (=SZEKERES László): Horgoš – Templomdomb – srednjevekovna crkva. *AP* 9 (1967). 150-151.
- SZEKERES 1971 SZEKERES László: *Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*. (Gradja za monografiju Senta 18). Senta 1971.

- SZEKERES 1977 SZEKERES László: Die mittelalterlichen Ansiedlungen in der nordöstlichen Batschka. *Balcanoslavica* 6 (1977). 9-28.
- SZEKERES 1978 SZEKERES László: Gombos legrégebb múltja. (Régészeti áttekintés.) In: *Gombos (Bogovojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról*. Szerk. JUNG Károly. [Gombos] 1978. 18-19.
- SZEKERES 1980 SEKEREŠ Laslo (=SZEKERES László): Seoba naroda i period ranog srednjeg veka. In: *Vojvodina od praistorije do ranog srednjeg veka*. Felelős szerk. Ljubivoje CEROVIĆ. (Kulturno blago Vojvodine) Novi Sad 1980. 69-81;
- SZEKERES 1981 SZEKERES László: *Amit az idő eltemetett. (Kis vajdasági régészet)*. (Forum kiskönyvtár). [Újvidék 1981.]
- SZEKERES 1983 SZEKERES László: *Középkori települések Északkelet-Bácskában*. Újvidék 1983.
- SZEKERES 1985 SZEKERES László: *A hunok és Attila*. (Kövek). Újvidék 1985.
- SZEKERES 1986 SZEKERES László: *Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében*. (Monografiája Kanjiže – Kanizsa monográfiája. Studije – Tanulmányok 1). Kanizsa 1986.
- SZEKERES 1993 SZEKERES László: *A kishorgosi templomrom ásatásáról*. [Kanizsa 1993.]
- SZEKERES 1994 SZEKERES László: Hajdújárás–„Kővágó” (Egy Árpád-kori templomrom Szabadka határában). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk. LŐRINCZY Gábor. Szeged 1994. 463-472.
- SZELI 1981 SZELI István: Irodalmunk alakulástörténete. In: *Történi történelem. Tanulmányok, kritikák, cikkek*. Újvidék 1981.
- SZELI 1983 SZELI István: *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában*. Budapest 1983.
- TAKÁCS 1991b TAKÁCS Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7-9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások*. Szerk. LŐRINCZY Gábor. (MFMÉ 1984-1985). Szeged 1991. 514-523.
- TRAJKOVIĆ 1971 Č. T. (=TRAJKOVIĆ, Čedomir): Pavle Velenrajter (1907-1971). 413.
- TÓTH 1995 TÓTH Sándor: Volt egyszer egy titeli vállalkó. *Ars Hungarica* 2 (1995). 227.
- VASILIC 1952 VASILIC, Branko: Topografska ispitivanja Sirmijuma. *Zbornik Matice srpske, serija društvenih nauka* 1952. 167.
- VÉKÁS 1996 VÉKÁS János: Értelmiség és autonómia. <http://www.hhrf.org/prominoritate/1996/6tel03.htm>
- VESELINOVIĆ 1952a VESELINOVIĆ, Rajko L.: Ranoslovenske lončarske peći i grobovi kod Mošorina u Bačkoj. *RVM* 1 (1952). 143-158.
- VESELINOVIĆ 1952b VESELINOVIĆ, Rajko: Nalazi iz Rakovca u Sremu. Finding from the Village Rakovac in Sirmia. *RVM* 1 (1952). 127-130.
- VESELINOVIĆ 1953 VESELINOVIĆ, Rajko L.: Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj. *RVM* 2 (1953). 5-52.
- VESELINOVIĆ 1957 VESELINOVIĆ, Rajko L.: Keltske i starosrpske lončarske peći na Gomolavi kod Hrtkovaca u Sremu. *RVM* 6 (1957). 27-38.
- VINSKI 1957 VINSKI, Zdenko: Arheološki spomenici seobe naroda u Srijemu. *Situla* 2 (1957).
- VINSKI 1962 VINSKI, Zdenko: O značaju nalaza seobe naroda iz Karavukova u Bačkoj. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 11/3 (1962). 75-79
- VINSKI 1966 VINSKI, Zdenko: Zur Deutung der Bügelfibeln des 5. Jahrhunderts in Jugoslawien. In: *Atti del VI Congresso UISPP*. III. Roma 1966. 147-152.
- VINSKI 1972-1973 VINSKI, Zdenko: O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog nalaza u Saloni. *VAMZ* III. Ser. 6-7 (1972-1973). 177-227.
- VINSKI 1978 VINSKI, Zdenko: Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens. In: *Problemi seobe naroda* 33-47.

- VUGA 1986 VUGA, Davorin (rec.): Dušan Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd 1980. *AV* 37 (1986). 459-461.
- VUKSAN 1989 VUKSAN, M.: Kovin, lokalitet grad – sondažno istraživanje 1986. godine. *Glasnik (Srpsko arheološko društvo)* 5 (1989). 117-123.
- WELLENREITER 1952 VELENRAJTER, Pavle (=WELLENREITER Pál): Slovenska nekropola iz 7-8 veka u Bogojevu. *RVM* 1 (1952), 135 – 142.
- WELLENREITER 1953 VELENRAJTER, Pavle (=WELLENREITER Pál): Starosrpsko groblje iz X-XII veka kod Bostaništa blizu Mošorina u Bačkoj. *RVM* 2 (1953). 148-151.
- WELLENREITER 1955 VELENRAJTER, Pavle (=WELLENREITER Pál): Zlatne naušnice iz Kule. *Zbornik Matice srpske, Serija društvenih nauka* 10 (1955). 65-67.
- WELLENREITER 1959 VELENRAJTER, Pavle P. (=WELLENREITER Pál): Spomenici iz turskog doba u Somboru. *RVM* 8 (1959). 214-222.
- WELLENREITER 1960 VELENRAJTER, Pavle P. (=WELLENREITER Pál): Izveštaj o iskopavanju avarske nekropole u Bogojevu u 1952. godini. *RVM* 9 (1960). 176-185
- WELLENREITER 1961a VELENRAJTER, Pavle (=WELLENREITER Pál): Bogojevo – Kestheljska nekropola. *Starinar* NS 12 (1961). 283-285.
- WELLENREITER 1961b VELENRAJTER, Pavle (=WELLENREITER Pál): Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj. In: *Limes u Jugoslaviji*. I. Szerk. Miodrag GRBIĆ. Beograd 1961. 51-58
- WELLENREITER 1978–1979 VELENRAJTER, Pavle (=WELLENREITER Pál): Rimski šlem sa natpisom iz Sivca. *GzPSKV* 8-9 (1978–1979). 17-20.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE MITTELALTERLICHE ARCHÄOLOGIE ZWISCHEN 1918 UND 1987 IN DER VOIVODINA

Miklós Takács

Dieser Beitrag ist ein wissenschaftsgeschichtlicher Überblick, der in drei zeitlichen Dimensionen die Mittelalterarchäologie der untersuchten Region, die Vojvodina, also das südliche Drittel des Karpatenbeckens, zwischen 1918 und 1987 untersucht.

Das erste Kapitel behandelt die Zeitspanne von 1918 bis 1941. Das grundlegend Bezeichnende dieser Zeit ist der Rückgang der archäologischen Erforschung des Mittelalters. Dieser Rückschritt hatte zur Folge, dass die untersuchte Region nach dem Ersten Weltkrieg, aufgrund der Zurückdrängung der Staatsgrenzen hinter die Volksgrenzen, Teil des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen (ab 1929 unter dem Namen Jugoslawien) wurde. In dieser neuen Konstellation wurde die Mittelalterarchäologie deshalb marginalisiert, weil die Macht ausübende serbische Ethnik die mythische Interpretation über ihre Geschichte in der Woiwodenschaft anhand der Ergebnisse nicht beweisen konnte.

Das zweite Kapitel behandelt die Jahren zwischen 1941 und 1944, also die Zeit des Zweiten Weltkriegs. Die untersuchte Region zerfiel auf drei Teile, und diese neue Lage bestimmte die Möglichkeiten der archäologischen Forschungen grundlegend.

Im Fall Syrmien, das durch das neue selbständige, autoritär regierte Kroatien okkupiert wurde, entfaltete sich bereits 1941 ein solcher Guerillenkrieg, der sogar die archäologische Forschung völlig verhin-derte. Im Banat, das unter der deutschen Verwaltung stand, wurden die Freilegungen trotz der Okkupation mit Beschränkung weitergeführt. In der günstigsten Lage war die an Ungarn zurückgefallene Batschka. Hier wurde in der Organisation des Szegeder Forschungsinstitutes der Tiefebene (Alföldkutató Intézet) die Freilegung einer mittelalterlichen Kirche neben Zenta (serb.: Senta) in Gang gesetzt. Das dritte, zugleich längste Kapitel des Beitrages behandelt die Mittelalterarchäologie in der Woiwodenschaft zwischen 1945 und 1987. Die Möglichkeiten der Mittelalterarchäologie waren auch in dieser Zeit grundsätzlich durch die weltpolitische Lage bestimmt. Aus diesen Gründen heraus ist die panslawistische Zeit zwischen 1945 und 1948 zu erklären, bzw. die Betonung der slawischen Autochtonität zwischen 1948 und der Mitte der 1960er Jahre. Die Gründe einer realeren Ansicht schuf die Tätigkeit von Danica Dimitrijević und Jovan Kovačević am Anfang der 1960er Jahren. So entwickelte sich die Forschung der Völkerwanderungszeit in der Woiwodenschaft zwischen den 1960er und 1980er Jahren zu einem Wissenschaftszweig europäischer Perspektive. Gleichzeitig ist der Rückschritt der Forschung der 10-16. Jh. sehr markant. Nach der örtlichen Auffassung gehört diese Zeit nicht zur Kompetenz der Archäologie. So sind die wenigen Freilegungen im Banat und Syrmien nur Bearbeitungen des Fundmaterials. In der Batschka erhielt aber die Forschung dieser Zeit eine eigenartige, nationale Färbung, da die zu lösenden Fragen László Szekeres, ein Ungar aus der Vojvodina formuliert hatte.

